

Türkiye Selçuklu Devleti'nde Sosyo Kültürel Hayat Ve Tokat'a Etkisi*

Socio-Cultural Life in Turkey Seljuk State and It's Effect on Tokat*

Sinan DİMEZ¹
Sakarya Üniversitesi

Özet

Türkiye Selçukluları dönemi Türk tarihi ile ilgili araştırmalar genellikle siyasi olaylar üzerinde yoğunlaşmış olup olayların meydana geldiği şehirler hakkında daha az araştırmalar yapılmıştır. Ancak son dönemde özellikle siyasi olayların merkezi konumunda olan kentler üzerinde daha fazla çalışmalar yürütülmekte, bu kentlerin sosyo - ekonomik yönleri konusunda araştırmalar ve çalışmalar yapılmaktadır. Çalışmalar yapılırken siyasi olaylarla beraber olayların ortaya çıktığı şehirler ve bu şehirlerin, kültürel, ekonomik ve sosyal durumunun da incelenmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Tokat, Anadolu'nun önemli kentlerinden biridir ve köklü bir tarihe sahiptir. Özellikle Türkiye Selçuklular zamanında önemli ve merkezi şehirlerden biri olan Tokat hakkında araştırmalar yapmak Türkiye Selçuklular döneminin daha iyi anlaşılabilmesi konusunda bizlere yardımcı olacaktır. Böylece bu makalede Türkiye Selçuklu Dönemi sosyo-kültürel hayatı incelenmiş ayrıca Tokat ilinin bu dönemdeki konumu ve sosyo- kültürel hayatın Tokat üzerindeki yansımalarına değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Tokat, Sosyo-Kültürel Hayat, Eğitim, Bimarhane.

Abstract

Studies about Turkish history in Turkish Seljuk period generally focuses on political events. Cities that witnessed the seevent sare rather ignored. However in recent years, studies are conducted on social and economic history of cities, especially on important cities in terms of political events. It is required to study cultural, social and economic

* Bu makale 2014 yılında Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Mustafa DEMİR danışmanlığında hazırlanmış olan yüksek lisans tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

¹Yüksek Lisans Öğr., Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü

e-mail: sinandimez@gmail.com

situation of cities while investigating political history. In this context, Tokat is one of the most important cities of Anatolia and has a long history. As an important city in the period of Turkish Seljuks, Tokat, should be examined for better understanding of the period. Thus, in this article socio-cultural history of Turkey Seljuk is investigated and importance of Tokat, socio-cultural life of Tokat also examined.

Keywords: Turkey Seljuks, Tokat, Socio-Cultural Life, Education, Bimarhane

Giriş

Anadolu'da Selçuklu Devletinin ortaya çıkışı, İran'daki Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra 1075' te gerçekleşmiştir. 1071 de kazanılan Malazgirt Zaferi'ni takip eden bu olay büyük çapta bir Türk göçüyle sonuçlanmıştır. Anadolu'ya 1018'de başlayan ve 1040'a kadar süren Oğuz akınları sadece keşif hareketleriydi (Polat, 2004: 27). 1071 tarihinde yapılan Malazgirt Savaş'ında Bizans Devleti'nin mağlup olması ile Anadolu, Türk yerleşimine tam anlamıyla açılmış oldu. 1070 tarihlerinde Azerbaycan coğrafyasında görülen Türklerin Anadolu'daki uygun yerleşim yerlerine göçleri, Gürcülerin saldırıları sebebiyle bu savaştan hemen sonra başlamış oldu (Abu'l-Farac, 1999:324).

Malazgirt Savaş'ından sonra Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya giren Türkmen topluluklarından kalabalık bir zümre, Çoruh vadisi boyunca batıya ilerleyip, Bayburt'tan itibaren Kelkit Çayı boyunca takip etti ve Sivas, Tokat, Niksar, Amasya dolaylarına kadar uzandı. Bununla Türk göçü, Aşağı Kızılırmak havzasına kadar yayılmış oldu. Anadolu'ya gelen Türkler, burada daha önce yaşadıkları bozkır yerleşim yapısına uygun yerler aramışlar, bu yüzden dağlık bölgeleri bırakıp bozkır ovalara yerleşmişlerdir. Doğuya giderken Anadolu'ya uğrayan Marco Polo, Seyahatname'sinde Türklerin ağırlıklı olarak ovalarda yerleştiğini belirtmiştir (Polo, 2003: 21). Bu yerleşim, bilhassa Kızılırmak nehrinin doğduğu dağlık yörelerden itibaren geniş Orta Anadolu ovalarına yayılmış, bu bölgelerde kısa sürede Türkmen çoğunluğu oluşturulmuştur (Demir, 2005:101).

Anadolu, Türklerin gelişi öncesi Bizans Devleti'nin denetimindeki bir şehir yapısına sahipken Türklerin gelişi ile Anadolu'da Türk şehirleşme süreci başladı. Anadolu'daki ilk Türk şehirleşme süreci, Selçuklu dönemi sonuna kadar devam etti (Demir, 2003: 1). XI. ve XII. asrın başındaki mücadelelerde şehirler, hem Türklerin hem de Bizanslıların yaptığı misillemeler ve saldırılar sonucunda o güne kadar gelebilen Bizans şehir dokusunun da önemli bir bölümünü kaybetmiş oldu (Demir, 2003: 8).

Türklerin, ülkedeki hâkim noktaları elde tutmalarından sonra Bizans'ın hiçbir önemli saldırısı görülmeyecektir (Aksarayi, 2000:327). Ancak bundan Haçlı Seferlerini, özellikle Birinci Haçlı Seferinin büyük etkisini dışarıda tutmak gerekir. 1097-98 yılında Haçlıların saldırısı ile Anadolu'nun önemli bir kısmından Türkler geriye çekilmek zorunda kaldılar. Haçlılar, Anadolu şehirlerini tahrip ettiler. Anadolu şehirlerinin fiziki yapısına zarar verdiler. Anadolu, Selçuklu dönemine kadar köhneleşmiş bir durumda bulunduğu için Haçlıların ganimet olarak ele

geçirdikleri şehirlerdeki Hıristiyanların eşyalarından başka bir varlık olmamıştır (Fazlullah,1960: 76). Haçlıların Batı Anadolu'yu Bizans Devleti'ne terk etmesinden sonra, Anadolu'da Türk siyasi yapısı denizlerden ve İslam dünyasından Haçlı siyasi yapısı sonucu uzaklaşarak orta Anadolu'da kapalı bir sosyo-ekonomik yapı ve siyasi yapı halinde XII. yüzyıl boyunca varlığını sürdürdü. Bu gelişme sürecinde Türkler ile Hıristiyanlar yeni bir sosyo-ekonomik yapı oluşturarak Anadolu'da orijinal Türk-İslam toplumsal sürecini oluşturdular (Cahen,2000: 98).

Türkler ve Anadolu Kentleri'ne Etkileri

Türklerin; göçebe ve yerleşik yaşama dair tüm kültürleri ile birlikte; IX. yüzyılda başlayan ve yaklaşık 200 yıl süren Orta Asya'dan Anadolu'ya göç hareketi sürecinde, karşılaştıkları birtakım farklı millet ve kültürlerle temasları neticesinde, Orta Asya kent yaşamına ait kültürlerinin, Horasan, Maverâ-ünnehir ve Acem-i Irak yörelerinde yayılmış İran-İslâm kültürü ile Anadolu'da karşılaştıkları Yunan-Roma kültür ve medeniyetlerinin karşılıklı etkileşiminin bir ürünü olarak tanımlanabilecek Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulması, Anadolu'nun etnik ve dini yapısından sosyal-kültürel yapılanmalarına, askeri-siyasal koşullarından yönetsel organizasyonlarına dek uzanan bir dizi değişim/dönüşüm sürecini başlatmıştır. Bu değişim/dönüşüm sürecinin mekânsal yansımaları olarak, Anadolu kentlerinin mekansal kurgusu ya da organizasyonları yeniden örgütlenmiştir (Özcan, 2006:161). Başka bir ifadeyle Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya göçleri sürecinde Anadolu- Türk kentini oluştururken Orta Asya'dan getirdikleri kültür değerleri ile birlikte, Anadolu'da devraldıkları Bizans yerleşme kültürünü sentezlemek durumunda kalmışlardır. Anadolu kentlerinin bu değişim sürecinde kentleşme olgusunun ülkesel askeri - siyasi egemenlik ve ekonomik etkenler düzeyine de bağlı olarak değişkenlik gösterdiğini de söylemeliyiz. Örneğin Konya ve Kayseri'nin Selçuklu dönemi boyunca üstlenmiş olduğu askeri ve siyasi yönetim merkezi işlevi ile Sivas kentinin milletlerarası ticaret merkezi işlevi gibi kentsel işlev farklılıklarının buna bağlı olduğu şüphesizdir.

Türkler, Anadolu şehirlerindeki eski şehir yapısını esas olarak korudular. Şehirdeki sosyal ve fiziki yapıyı mevcut haliyle muhafaza ettiler. Şehir sakinlerinin evlerine girmelerine, kendi şehir mekanlarında ve meskenlerinde yaşamalarına izin verdiler. Anadolu şehirlerinin Türkler tarafından fethi sırasında bunun birçok örneğini görmemiz mümkündür (Demir, 2003:7).

XII. yüzyılda Anadolu'daki şehir hayatı, şehirde yaşayan Türkler yanında hem göçer evli Türkler, hem de bu dönemde köylere yerleşerek köy topluluğu haline gelen Türkler için birinci öncelik olmaya başlamıştır (Demir, 2003:14). Göçebeler Anadolu'da genel olarak kent çevrelerindeki tarım yapılmayan bölgelere yerleşmişlerdir.

Türkler, yeni geldikleri Anadolu coğrafyasında başlangıçta şehirlerin dışına yerleşirken bir süre sonra şehirlerin iç mahallerine yerleşmeye başladılar ve şehirlerdeki Türk nüfusu sürekli olarak göçmen Türk nüfusu ile beslenerek arttı

(Simbat, tz, 46). Bundan dolayı Anadolu şehirlerinde yerleşmiş Türkler bulunduğu gibi, şehir nüfusunu besleyen göçer evli Türkler de bulunmaktaydı. Bunlar, kışları kışlak köylerinde konaklıyorlardı (Demir, 2005: 101).

Anadolu'ya Türkmen göçü, iki önemli olayı ortaya koydu; Bir taraftan Türklerin şehir hayatına katılmaları sebebiyle şehirlerdeki Hıristiyan nüfusun bir kısmı Anadolu'nun Bizans hâkimiyetindeki bölgelerine göç ediyordu. Diğer taraftan da Danişmendliler ve Selçuklular, şehirlerde Hıristiyan halktan boşalan yerlere sürekli olarak yeni gelen Türk nüfusunu yerleştiriyorlardı (Demir, 2005:102). Danişmendliler ve Selçuklular, XII. yüzyıl boyunca Bizans Devleti'nden boşalan şehirlere yeni Türk nüfusunu iskan ettirdiler. Bu şehirlere yeni gelen Türkmenler, buraların yeniden imar ve inşasına kolonizatör yerleşim anlayışı ile katıldılar. Bu şekilde eski Bizans şehir mekânının dışında surların bitişiğinde Türk şehir merkezi oluştu (Demir, 2003:11).

Bizans'tan geçen kale-şehirlerde Türklerin yerleşmesi, şehir sahalarına dolması, XII. yüzyılda tamamlanmıştır. Bazı şehirlerde 1176 sonrasında Türkmenler, şehirlerin dışına gelip yerleşmişler, bu sebeple oluşan mahallelere Türkmen mahallesi denilmiştir (Ereğli gibi). Konya'da, kalenin dışındaki geniş yerleşme ve ticaret alanı, 1190'da III. Haçlı seferi sırasında yakılmıştı. Benzer olaylar Niksar şehrinin yeni semtleri için 1140'larda görülmüştür. Niksar mıntıkası büyük imkanları ile Selçuklu dönemi şehir gelişmesinin en erken görüldüğü yerlerdir. Benzer duruma Tokat'ta da rastlanır (Baykara, 1990: 413).

XII. yüzyıl ortalarında Anadolu şehirlerinde, Türk şehirleşmesinin sonuçları açıkça görülmeye başlandı. Bu durum yabancı araştırmacılar tarafından da desteklenmektedir. Bu dönem kayıtları maalesef korunamamakla birlikte, cami, medrese ve kervansaray gibi mimari eserlerin birçoğu korunmuştur (Roux, 2010: 262).

Konya şehri, Selçuklu Devleti'nin merkezi olmasının da etkisi ile XII. yüzyıl ortalarından Türk şehirciliğinde oldukça ileri gitmişti (Demir, 2003:12). Türk sultanları, mamur hale getirdikleri Anadolu şehirlerinde Türk-İslam şehir kurumlarını da tesis ettiler. Bundan dolayı, Anadolu şehirleri Türk fethinden itibaren Türk-İslam kültür çizgisinde bir şehir yapısına kavuşmuşlardır (Demir, 2003:10). Tüm bunlardan anlaşılacağı üzere İslam şehirlerinin en belirgin özelliği şehrin merkezinde Cuma Camisi'nin olmasıydı. Kendisine yakın olan veya bağlı olan pazar yeri ile birlikte adeta şehirlerin birer sembolü olmuşlardır. Camiler, aynı zamanda yeni fethedilmiş bir şehirde veya yerleşim biriminde ilk iskan mahallini teşkil etmiştir. Şehre ilk gelenler caminin etrafında yerleşmiş, bir mahallenin oluşmasına sebep olmuşlardır. Şehrin gelişmesine paralel olarak kenar mahallelerde yapılan yeni cami ve mescitler de iskan için aynı fonksiyonu yerine getirirken yeni mahallelerin meydana gelmesinde de temel bir faktör olmuştur (Aşan, 1992:59).

Türk şehirleşmesi, XII. yüzyıl ortasında Anadolu'da gelişme ivmesi kazanmıştır (Demir, 2005:13). İlk Türk şehirleşmesinde cami inşası ile birlikte çarşı, Pazar

gibi iktisadî merkezler de gelişmiş, XII. yüzyılda bu merkezlerde tarım üretimi için gerekli araç gereçler de satılmıştır (Demir, 2003: 2).

Selçuklularda pazar haftanın belirli bir gününde kurulurdu. Bu Pazar haftanın her günü çok küçük ölçüde kurulabilse de, Cuma günü, çok daha geniş ve adeta gerçek anlamıyla kurulabiliyordu. Çoğunlukla gezgin tacirler cuma günü buraya gelirlerdi.

Selçuklu devrinde şehrin diğer fonksiyonları yanında idarî merkez olma durumu da önem kazanmıştır (Demir, 2003:2). Anadolu'nun yer adları, dağ ve nehir adları, köy adları Türkçe adlarla adlandırılmıştır. Şehirlerde camiler, medreseler, şifahaneler, türbeler, imarethaneler, kütüphaneler, kervansaraylar kurulmuş, Türk medeniyeti her tarafa yayılmıştır. Melikşah zamanında Anadolu'da 70 şehir yeniden imar görmüş, bu şehirlerde minareleri bulunan namazgâhlar kurulmuş, zamanla da camiler yaptırılmıştır (Şapolyo, 1972:112).

Türkiye Selçuklular Döneminde Tokat'ta Sosyal Hayat

Türkiye Selçuklularının sosyal hayatına şekil kazandıran temel beşeri unsurlar, göçebeler, köylüler ve şehirliler, olmak üzere üç grupta toplanabilir. Göçebeler, aralarında yabancıların bulunmadığı ve ekonomilerini hayvancılık, dokumacılık ve nakliyeciliğe dayandıran Türkmenler idi (Polat, 2004: 119). Köy ve şehir halkına göre daha iptidai bir hayata, daha basit bir kültür yapısına sahiptirler. Hayvancılığa çok müsait olan orta ve Batı Anadolu sahasına yayılmışlardı. Bazıları askeri maksatlı uçlara yerleştirilmişlerdi. Bunlara belli yaylak ve kışlaklar verilmişti (Saatçi, 1990:226). Devletin Türkmenleri kırsal kesime iskân etmesi ile de ilgilendiğini gösterir.

Köyler, kentin sur dışında yer alan bölümüdür. Ahalisi tarım ve bahçecilikle uğraşır. Ayrıca pazar yerleri de köylerde kurulur. Bizanslıların önce İran sonra Müslümanlarla yaptığı savaşlar Anadolu köylerinin fetihten önce boşalmalarına sebep olmuştur. XII. Yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu köylerinin yeniden canlandığı tahmin olunabilir. Boşalan Anadolu köyleri Türkistan'dan gelen ve köy hayatına alışmış bulunan göçebelerin gelip yerleşmeleri ile yeniden şenlenmeye başlamıştır. Köylerin din ve kültür merkezleri ise mescitlerdir. XIII. yüzyıldan itibaren de Ahi Zaviyeleri görülmeye başlamıştır (Kuban, 1968: 54-55).

Selçuklu şehirlerine gelince, şehirler köylere göre çok daha karışık bir yapıyı ifade ediyordu. Buralarda gayr-i müslim halk köylere göre daha yoğundu. Müslüman halk da pek az değildi. Aralarında değişik meslek grupları da bulunuyordu. Kültür bakımından en önemli sınıf şehirlilerdi (Şahin, 1987: 23). İlk Selçuklu fetihlerinin ve onu takip eden olayların, oldukça uzun bir zaman için, Anadolu'da şehir hayatını sarstığı söylenebilir. Fakat XIII. yüzyılda hemen her sahada görülen büyük gelişmeler ve ilerlemeler şehirlerin gelişmesinde de katkı sağladı (Köprülü, 1959: 102-103). Böylece Konya'dan başka Kayseri, Sivas, Aksaray, Kırşehir, Amasya, Niğde, Tokat, Niksar, Ankara, Erzurum önemli birer kültür merkezi haline geldi.

Günlük Hayat

Bu dönemde Türklerin kültür seviyelerini öğrenmemizi kolaylaştıran temel ölçü yaşayışlarıdır. Bu yaşamayı iki şekilde gerçekleştiriyorlardı. Yerleşik Türkler, evde; göçebe Türkler, çadırda yaşıyorlardı. Evde yaşayanlar evin inşası için "kerpiç" veya tuğla kullanıyorlardı. Göçebe olanlar ise çadırı barınak olarak kullanıyorlardı (Köymen, 1972: 405).

Türkiye Selçuklular döneminde Tokat'ta Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi ayağa giyilen çüzme dışında en çok giyilen çarık idi. Kadınlar genellikle atlas, sof ve ipekli kumaşlardan yapılmış elbiseler giyerlerdi (Taneri, 1977: 73). Şalvar, cepken, üstlük ve başlarına ise çok çeşitli ve süslü başlıklar giyerlerdir (Çağlayan, 1990: 171). Bu dönemde Anadolu'da kadınlarının giydiği başlıklar "bağaltak" veya "üsküf" olarak adlandırılmıştır (Kırzioğlu, 1992: 133-139). Türk kadın ve erkek giyiminde bele sarılan örgülere dokumalara kuşak denirdi. Kadın giyiminde şalvarı bele bağlayan ipe uşkur, önlük bağlarına dolama denirdi. Türk kuşağı yünden ve deriden yapılıyordu (Şeker, 2001: 95). Ayrıca Kilikya'da üretilen yün ve özellikle keçi kılı rağbet görüyordu, nitekim Misis'de işlenen deri ve deri ürünleri ihraç ediliyordu (Heyd, 2000:411; Eflaki II, 1953: 214).

Tokat'ta bakır işleme sanatı Türkiye Selçuklular döneminde başlamış, Osmanlı Dönemi'nde ise bir hayli gelişmiş olup, bu konuda adından söz ettiren önemli merkezlerden biri olmuştur Ergani'den getirilen ham bakırlar, kalhane adı verilen işletmelerde işlenmektedir.

Tokat'ta el sanatları insanların ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde ortaya çıkmış, yaşayış özellikleri ve iklim şartlarına göre gelişmeler göstererek kültürün özelliklerini yansıtmıştır. Coğrafi konumu ve ülkelerarası ulaşım yollarının kavşak noktası olması bir çok medeniyetin gelişip, filizlendiği Tokat'ta dönemin önemli el sanatlarının üretimine imkan sağlamıştır. Sadece üretim noktasında kalmayıp şehirde konaklayan değişik renk ve kültürdeki yabancıların giyim, kuşamlarından ustalıklı faydalanıp, yeni ürün ve modellerin ortaya çıkarılması sağlanmıştır (Aslanapa, 1987: 153).

Tokat kentinde yazmacılığın çok uzun bir geçmişi vardır. Bu nedenle; Yazmacılığın yapıldığı Anadolu kentleri arasında Tokat'ın yeri farklıdır. Yazmacılık geçmişte türünün en güzel örneklerini Tokat'ta vermiştir. Evliya Çelebi Tokat yazmaları için: "Beyaz pembe bezi Diyar-ı Lahor'da yapılmaz. Güya altın gibi mücelladır. Kalemkar basma yüzü, münakkaş perdeleri gayet memduh olur" der ve övgüyle söz eder. Türk El Sanatları içinde çit, yemeni, çevre, çember deyimleri ile tanıdığımız yazma yıllar boyunca kadınlarımızın başörtüsü olmuştur (Kuban,1968: 89).

Tokat'ta "Karakalem" ve "Elvan" olmak üzere iki tip yazma basılmıştır. Desen ve kompozisyon yönünden doğal bir görünüş hakim olan Tokat yazmalarında doğadaki motifler özelliklerinden hiçbir şey kaybetmeden, stilize edilerek kalıp üzerine aktarılmıştır (Kapusuz, 1994: 93). Tokat'ın karakteristik motifleri, tüm özellikleri ile birlikte yazmalara yansıtılmış, doğadan alınan bitkisel motifler, çiçek

ve meyve motifleri kalıp ustasınca başarılı bir kompozisyon içinde kumaş üzerine aktarılmıştır. Meyve çeşidi bol olan Tokat'ın bu özelliği yazma desenlerine konu olmuş, elması, üzümü, kirazı ve çiçekleri motifler halinde yer alarak desenlere kaynaklık etmiştir (Kuban, 2002: 134).

Sosyal Yapı

Selçuklularda sınıfsız bir cemiyet hayatı vardı. Sosyal yapı, ortaçağ Avrupa'sından tamamen ayırdır. Cemiyet; Selçuklu Hanedanı ve mensupları başta olmak üzere askerî ve mülkî rical ile devlet teşkilatı dışında kalan ahalden meydana geliyorsa da, Avrupa'daki gibi sınıf, Hind'deki gibi kast sistemi mevcut değildi. Hanedan ve devlet ileri gelenlerinin büyük yetkileri olmasına rağmen, şehirde ve köyde yaşayan ahalinin, kanun karşısında hak ve vazifeleri vardı. Şer'î hükümler karşısında herkes eşitti. Köylü hür olup, toprağın has ve ikta oluşuna göre hükümetin himayesi altında çalışırdı. Vergisini verirdi. Mülk, topraklar, veraset yoluyla çocuklara geçerdi (Demir, 1998:465).

Sosyal Kurumlar

Anadolu coğrafyasına göç etmelerinden itibaren Türkler, kendilerine özgü oluşturdukları sosyo-kültürel kurumlarıyla Anadolu Türk Kültürü'nü oluşturmuşlardır. Bu kurumlarla birlikte Türklerin Anadolu'da yeni yerleşme tarzları oluşmuş, şehirlerin fiziki yapısı, Türk geleneğine göre yeniden şekillenmiştir (Demir, 1998:471).

Bu yönüyle şahısların, mülkiyetlerindeki mal varlıklarını şahsi tasarruflarından çıkartıp kamunun yararına sunulmak üzere hayır müesseselerine tahsis etmeleriyle ortaya çıkan vakıf kurumları çok önemlidir (Kucur, 1993: 1).

Türkiye Selçuklularında toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında önemli misyonu bulunan din, eğitim, sağlık, ticari alanda faaliyet gösteren imaret kurumlarının oluşmasında vakıflar son derece önemli katkılar sağlamıştır. Kurulan vakıflar sayesinde Anadolu'nun her tarafına camiiler, mescitler, medreseler, kütüphaneler, dergahlar, darüşşifalar, kervansaraylar, çeşmeler, yollar yaptırılmıştır (Cansel, 1988:321). Bu şekilde İmaret kurumlarından karşılıksız olarak yararlanan şehir insanları, bu sayede fakiri, zengini ile şehirleşmenin her türlü nimetinden yararlanıyor, şehirlerde yaşayan insanlar arasında günümüzde olduğu gibi kültürel açıdan uçurumlar oluşmuyordu.

Vakıf kurumunun Türk şehrinin tesisindeki inanç rolü yanında şehir kurumlarının tesisi ve gelişmesinde de büyük rolü olmuştur. Yerleşim yerlerinin büyüyüp gelişmesinde bu vakıfların rolü çok fazla olmuştur (Demir, 1997: 64).

Selçuklu şehirlerinde toplum hizmetlerini gören temizlik, sağlık, barınma gibi kamu hizmetleri vakıf binalarında ücretsiz olarak karşılanmıştır. Vakıfların artması ile şehir mekanındaki fiziki ve sosyo- ekonomik gelişme ile şehirde çalışan insan sayısını da arttırmıştır (Demir, 2003:71).

Vakıf kurumları ayrıca vakfı bizzat kuran kişi tarafından tanzim ettirildiği için tesis edilen vakfın mahiyeti, gelirleri, görevleri ve ücretleri, uyulması gereken şartları tespit etmek için birinci derecede kaynak mahiyeti ihtiva etmektedir. Bu yönüyle sosyal ve iktisadi tarihin aydınlatılması için diğer tarihi kaynaklarda rastlanmayan bilgileri içeren vakfiyeler daha çok önem kazanmaktadır (Kucur, 1993: 2).

Türkiye Selçukluları devrinde şehirlerde halkın sosyal yaşamını düzenleyen ve denetleyen sosyal kurumlar da bulunmaktaydı. Bu sosyal kurumlardan birisi, mahallelerde halkın temsilcisi ve önderi konumuna sahip olan Kethüdâlık idi. Mahalle kethüdalığı, şehir kethüdasına bağlı olarak mahallelerdeki gelişmeleri takip ederlerdi. Şehir kethüdası ise bir bakıma belediye başkanı gibi düşünülebilir (Demir, 2005: 119).

Köylerde de Reis ve Kethüdalar vardı. Bunlar devlet ile köylünün arasındaki irtibatı sağlıyorlardı. Bütün köy gençleri bu kethüdaya tabi bir gençlik ocağı teşkil ediyorlardı. Köyün ileri geleni ve yaşlısı olan kethüda, gençlerden birini onların başına yiğitbaşı tayin ediyordu. Böylece köy delikanlıları yiğitbaşının idaresinde önemli bir kuvvet teşkil ediyorlardı. İcap ederse köyün asayiş ve düzeninin sağlanmasına yardımcı oluyorlardı (İbni Bibi, 1996:133).

Bölgede isyan ve asayişsizlik söz konusu olduğunda devlet bunlardan istifade ediyordu. Köy Kethüdaları'nın da üzerinde bütün vilayet köylerini temsil eden bir İlbaşı görülmektedir. İlbaşının şehirlerdeki İğdişbaşı'ndan daha az nüfuz sahibi olduklarını söylemek mümkündür. Bu görevliler "Kadı"nın başkanlığındaki bir meclisinde üyesydiler. Selçuklu devrinde bir sosyal kurum da âyanlık kurumuydu. Selçuklu şehirlerinde halkın önde gelenlerine Âyan denilirdi. Bunlar, halkın kendi arasından öne çıkan sözü etkili olan kişilerdi. İğdişler de Âyanlarla aynı statüde bulunuyordu. İğdişlerin başı olan İğdişbaşı Âyanların da başı durumundaydı (Demir, 2005: 119).

XII. yüzyıldan itibaren İğdiş teşkilâtının Konya başta olmak üzere hemen her Selçuklu şehrinde mevcut olduğu, bunların sarayın, ordunun ve halkın ihtiyaçlarını karşılamak, zanaat ehlinin ve güçsüz insanların huzur içinde yaşamasını sağlamak için çalıştıkları bilinmektedir. İğdişler, bu ihtiyaçları şehirlerarası veya milletler arası ticaret yoluyla temin ederlerdi. Türkiye Selçuklu taşra teşkilâtında şehir divanında yer alan görevlilerden biri de Emîr-i İğdişân idi ve "Server-i Hâcegân" ve "Muteberân" diye anılıyordu (Sümer, 2000:524).

Bu devirde var olan bir kurumda Muhtesiblikti. Muhtesibin; muamelatın şeriat hükümlerine göre yürümesini kontrol etmek, facirleri hareketlerinden men etmek, çarşıdaki satıcıları kontrol edip, içlerinden doğru hareket edenleri mükafatlandırıp, cahil olanlara doğru yolu göstermek, içki içene ayıldığı zaman had vurmamak, karışık, hileli mal satmayı, kalb para kullanmayı, borçlanmalarda ve alışverişte faizi menetmek, sanat sahiplerini ve yaptıklarını kontrol etmek, karışık ve sahte ilaçları sattırmamak, yıldıznamecilik, sihirbazlık, hokkabazlık, büyücülük yapanlara mani olmak gibi pek çok görev ve sorumlulukları vardır (Şeşen, 1971:320).

Selçuklu devri şehirlerinde Kadılık Kurumu, adaleti yürütmekle yükümlüydü. Kadı, şehirdeki her tabaka insan arasında adaleti sağlamakla görevlidir. Gerekliğinde şehrin en ileri gelen kişilerinin aleyhine karar verebilecektir. Yine kadı, Şer'î işlerde hüküm vermekle yükümlü olduğu gibi kadıya güvenen Gayr-i Müslimler arasında onların kendi sorunları hakkında Gayr-i Müslim hukuk usullerine göre hakem olmak durumundaydılar (Demir, 2005:120). Bunların yanında kadılar vakıf muamelelerinin ifasından da sorumluydular ve vakıflara nezaret ve masrafların vakfın şartlarına uygun olarak ziyana uğramamasını temin etmek vazifeleriyle de mükelleftiler (Turan, 1988: 44).

Sosyal yapıda önemli görev üstlenen diğer bir sosyal kurum da Subaşılıktı. Subaşılık, taşra idari yapısının merkezi olma yanında şehirde asayiş ve güvenliğin teminini sağlayan ve şehirdeki sosyal işleyişi devam ettiren temel kurumdu. Subaşılar, sosyal yapının korunması için her türlü tedbiri almak durumundaydılar (Demir, 2005: 120).

Şehir Hayatı

Farsça bir kelime olan şehir, günümüzde coğrafyacılar, sosyologlar için başka başka tanımlanabilir (Baykara, 2004: 190). Şehir tarihte de göreceğimiz gibi bir toplumun kültür ve kuvvetinin en çok toplandığı bir noktadır. Bir şehrin oluşumunda nüfus çokluğunun, kapladığı sahanın büyüklüğünün rolü vardır. Şehrin bir başka özelliği tarımla uğraşmayan insanların yerleşme merkezi oluşudur. Şehir çevresindeki kasaba ve köyler arasında merkez durumu görür ve bu durumla çeşitli sosyal ve ekonomik faaliyetleri yönetir (Parmaksızoğlu, 1981: 235.)

Türklerin şehir hayatı Milattan önceki dönemlere kadar dayanmaktadır (Sümer, 2006: 2). Şehir hayatı, genelde şehre yabancı kabul edilen Türkler için değişik ve ayrı hususiyetler ihtiva etse de, binlerce yıldan beri oluşan gelenekleri içine almıştır. Nitekim Türkler Orta Asya'dan itibaren sahip oldukları şehir kültürünü Anadolu coğrafyasını kendi egemenlikleri altına almaya başlamasıyla kendine has koşullar içerisinde sosyal ve kültürel farklılıkları İslam kültürü ile sentezlemişlerdir.

Türkler ile Bizanslılar arasında yaşanan uzun süren mücadeleler neticesinde Anadolu şehir yapısında büyük zararlar meydana geldiğini söyleyebilir. Malazgirt Savaşı öncesinde yaşanan bu mücadelelerle Konya, Sivas, Malatya, Kayseri, Ani ve Erzurum gibi şehirlerin fiziki dokusunda bozulmalar görülmektedir (Demir, 2003: 64).

Türkler, Malazgirt Savaşı ile başlayan yerleşim sürecinde Anadolu'ya geldiklerinde yerleşme alanı olarak küçük çaplı Bizans şehirlerini buldular. Bu şehirlerin yapıları, fiziki mekanı, maddi kültür unsurları, Türklerin getirdiği Türk şehir kültürü içinde eritilerek yeni Türk şehri doğdu (Demir, 2003: 65). Türkler askeri sebeplerle tahribe uğrayan Ankara, Sivas, Kayseri ve Konya gibi Anadolu şehirlerini, yerleşim sürecinde tahrip olan eski şehrin kalıntısı üzerine tekrar imar

edilmişlerdir (Demir, 2003: 66). Bununla birlikte Eskişehir gibi, eski şehir kalıntısı yanına Türk dönemi şehri olarak inşa edilen şehirlerde vardır (Durant, tz:222). Yine Aksaray şehri gibi tamamen yeni ihtiyaçlar sonucunda daha önce şehir bulunmayan bir sahaya inşa edilen yeni Türk şehirleri de bulunmaktadır (Aksarayı, 2000: 23).

Türklerin Anadolu şehirlerinde kendi sosyal ve ekonomik kültürel alt yapısını oluşturmaları XII. Yüzyılın ortalarından itibaren başlamıştır. Yeni fethedilmiş bir şehre bir komutan veya emir atanmış fethin sağlanmasından sonra ise orduyla beraber dolaşan dervişler, bir kısım halk, tüccarlar, başka bölgelerden getirilenler yeni şehirlere yerleştirilmiştir (Kuban, 1968: 58-59). Özellikle Türkmen unsurları yerleşik hayata hızlandırılmış, göçebe soydaşlarına bu hususta yol gösterici olarak büyük rol oynamışlardır. Bütün İslam aleminde derin izler bırakan Mevlana Celaleddin Rumi, Yunus Emre gibi büyük mutasavvıflar bu yüzyılda ortaya çıkmış ve etraflarının kültürel yönden etkilemişlerdir (Özbek, 2001: 42). Bu Türkleşme süreciyle birlikte Anadolu şehirlerinde Türk kültürü egemen duruma gelmiş ve Anadolu şehirleri imar faaliyetleri ile yepyeni bir Türk şehri kimliğine bürünmüştür (Demir, 2003: 65- 66).

XII. asrın ikinci yarısından itibaren II. Kılıç Arslan zamanında Selçuklu Türkiye'sinde medeni ve iktisadi gelişmeyle birlikte şehir hayatı da büyük bir hızla ilerlemiştir. Nitekim bunu Türkiye Selçuklu şehirlerindeki en büyük mimari eserlerin bu döneme ait olmasından anlıyoruz. II. Kılıç Arslan zamanında camii, medrese, şifahane darülhuffaz gibi yapılar kentleri süslemeye başlamış (Doğru, 1995: 30-33) I. Alaaddin Keykubat dönemiyle birlikte ticaretin zenginleşmesiyle imar faaliyetleri hızlanmış, Selçuklu şehirleri, sosyal mekanları ile Türk - İslam şehri kimliğini kazanmıştır (Togan, 1981: 205).

Şehrin Genel Görünüşü

Meydan, önceki dönem Bizans ve Roma şehirlerinde de söz konusudur. Fakat oradaki meydan, şehrin merkezi bir yerinde ve daha sıkışık bir haldedir. Bu arada muhtemelen taşla da döşenmiştir. Selçuklu şehirlerindeki meydan, öteki Türk veya Türk etkili şehirlerdeki gibidir. Umumiyetle şehrin kenarında geniş bir çayırılık saha olup, bu yemyeşil özelliği sebebiyle Gök-Meydan diye de anılıyordu (Baykara, 1990: 420).

Bayram namazları, buradaki namazgâhta kılınıyor, yine Cuma ve bayram namazları için bu meydanda sabit minber ve mihrapta bulunuyordu. Bu meydanın yanındaki şehir mezarlığında gömülecek cenazeler için cenaze namazı kılınabilecek musalla taşı ve musalla yeri de burada bulunuyordu (Demir, 1998: 474). Ölen kişi Sultan ise, Seyhülislam, saray camiinde yeni sultan için ant içme töreni düzenliyordu. Sarayda 3 gün yas tutuluyordu. Yeni sultan, beyaz atlas giysiler giyiyor, beylerse, başlarına ters yüz edilmiş börtükler takıyorlardı (Gordlevskiy, 1988:166). Bayram sonrasındaki şenlikler de yine şehir meydanında icra edilirdi (Baykara, 2002: 243). Şehir ve yöre halkını yakından ilgilendiren her türlü gösteride burada yapılırdı. Konya gibi taht merkezi

şehirlerde, tahta geçme cülus tören ve şenlikleri buralarda icra edilirdi. Öteki şehirlerde de her türlü şenlikler (donanma) buralarda yapılırdı. Bu arada toplumun görmesi gereken cezalandırmalar da yine şehir meydanında icra edilirdi (Baykara, 2002: 244).

Burası aynı zamanda şehir halkının bir idman sahası ve seyir-temaşa yeri idi. Meydanlarda günün hemen her saatinde gezen, eğlenen veya at koşturup, ok atışları yapan kişileri bulmak mümkündü. Meydan, şehrin temel kurumlarından birisi olduğundan, umumiyetle şehir surlarının meydana açılan kapısı da bu adla, meydan kapısı diye anılmaktaydı (Baykara,1990: 420). Gök-meydanlar çok yönlü özellikleri ile Selçuklu çağının, daha doğrusu XII.-XV. yüzyıllar arasının en önemli sosyal kurumları olmuşlardır.

Bazı şehirler, fizikî gelişimlerini bir su kaynağının yatağı boyunca sürdürmüşlerdir. Akarsu kenarında oluşum göstermeyen şehirlerde ise şehre su getiren sisteme göre ve suya iş merkezlerinde duyulan ihtiyaca göre çarşı pazar sıralanma göstermiştir. Selçuklu şehirlerinde suyun hem içme suyu, hem genel temizlik suyu, hem de hamamlarda beden temizliği suyu olarak ayrı ayrı kullanıldığı görülüyor. Türkiye Selçuklu şehirlerinde Gayr-i Müslimlerin kullandığı akarsuya "Murdar Su", Türklerin kullandığı akarsuya ise "Mısmıl Su" adı verilmekteydi (Kuban, 1968: 54). Türk mahallelerinin, Gayr-i Müslim mahallelerinden ayrı bir yerde bulunmasının sebeplerinden biride temizlik için kullandıkları akarsuyun, Gayr-i Müslimler tarafından kullanılmasını istememeleriydi. Çünkü Gayr-i Müslimlerin kullandığı su Türkler tarafından temiz sayılmıyordu (Durant, tz: 227).

Tokat şehir meydanında bulunan ve Selçuklu son döneminde yapılan bedesten kente ayrı bir zenginlik katmıştır. Evliya Çelebi Tokat'ın bedesten ve dükkânları ile ilgili bazı bilgiler vermektedir: "Sultan Çarşısı güzel pazardır. Gerçi bu şehir dereli tepeli bir yerde kurulmuştur. Amma fevkalade mamur olduğundan çarşı ve pazarı o kadar güzel ve mamurdur ki güya bu şehrin Sultan Çarşısı Halep ve Bursa çarşıları gibi gayet tertip üzerine kurulmuştur. Tahtelkale adlı çarşısı gayet kalabalık ve mamurdur. Kahvehaneleri mamur ve süslüdür. Bir gamlı adam kahvehanelerine varsa gamını def eder" (Çelebi, 1978: 501- 502). Bedesten kesme taştan yapılmış cephesi tuğla dizileri ile bölümlere ayrılarak hareketlendirilmiştir. Kuzey-güney yönünde kareye yakın dikdörtgen planlı olup kuzey ve güneyde dışarıya dikdörtgen çıkıntılı yuvarlak kemerli birer kapısı bulunmaktadır. İçerisi üç sıra halinde üçer paye ile bölümlere ayrılmıştır ve bunların üzeri de yuvarlak dokuz kubbe ile örtülmüştür. Bedesten kuzey ve güneyinde alt sırada birer üst sırada da üçer küçük pencere ile aydınlatılmıştır. İki yan duvarlarında arasta bulunduğundan bu duvarlar sağırdır. Bedestenin iki yanında ince uzun dikdörtgen planlı iki de arastası bulunmaktadır. Bu arastaların da kuzeyi ve güneyinde dikdörtgen söveli üzerinde birer dikdörtgen pencere bulunan kapıları vardır. Dükkânları oluşturan bu bölümün orta noktasına da birer küçük kubbe yerleştirilmiştir. Tokat valiliğince restore edilerek yazma, bakır ve el sanatları satış yerleri olarak hizmete geçirilmesi projelendirilmiştir.

Şehrin İç Yapısı

Selçukluların, XII- XIII. Anadolu coğrafyasında devraldıkları Hristiyan - Bizans kent kültürü mirası üzerinde yeni bir şehir meydana getirmesi gerekmektedir. Bu şekilde yeni bir tesis olarak kurulan Türk şehirde, ilk etkenin hem dini hem de ekonomik sebepleri içinde barındıran bir ulu cami etrafında şehir tesis etme fikrinin hakim olduğu görülür. Daha öncede belirttiğimiz gibi bu şekilde Anadolu'da ilk şehirleşme faaliyeti bütün şehirli Müslüman erkeklerin alabileceği büyüklükte "Cuma Camisi"nin yapılması ile başlanmış, bu cami ve camiye yakın olan pazar yeri ile birlikte şehrin ana çekirdeği oluşturulmuş, böylece imar faaliyetleri için tarihi mekan belirlenmiştir (Aslanapa, 1991: 19; Barthold ve Köprülü, 1977: 40).

Şehirlerde bir oturma semti, bir ticari semt, bir idare kısmı bulunduğu gibi bir de resmi törenler için tören yeri bulunmaktadır. Şehir, idare yeri genellikle bir bina olarak düşünüldüğünden pek büyük bir önemi haiz değildi. Ancak oturma ve ticaret semtleri apayrı ve önemli kısımlardır (Baykara,1990: 416).

Mahalleler

Selçuklu şehirlerinde mahallelerin bulunduğunu, dönemin vakıf kayıtları bize bildirirse de mahallelerin niteliği, sınırları, hane sayıları ve kent içindeki konumu hakkında tam olarak bir malumat sahibi olunamamıştır. Zira bu bilgilerde mahalle isimlerinden ibarettir (Tanyeli, 1987:159). Ancak XVI. Yüzyıldan itibaren düzenli olarak tahrir defterlerinin tutulması ile mahalleler hakkında sağlıklı bilgiler elde edilmiştir (Eravşar, 2002: 337).

Selçuklular döneminde mahallerin ortak noktası camii veya mescid olarak görülmektedir. Genelde mahallelerin dini yapı etrafında toplandığını söyleyebiliriz (Göğebakan, 2002: 135).

Selçuklu şehirde caddelerden ayrılan sokaklarda her evin kendine giden yolu bulunuyordu. Bu yapı, şehre çıkmaz sokaklardan oluşan bir yol ağı dokusu kazandırıyor (Demir, 2003: 72). Türkiye Selçuklu şehirde, şehir merkezinde yapı yoğunluğu fazla olduğundan yan yana iş yerlerinin ve mülklerin sıralanması ile uzun sokaklar oluşmuş, sokakların birbiri ile bağlantıları daha iyi sağlanmıştır. Sadece yerleşimin bulunduğu çarşı dışındaki mahallelerde ise çıkmaz sokak, sokaklara bağlanan yol şebekesi durumundaydı. Çıkmaz sokak, mahalle içinde hanenin mahremiyetini arttıran bir unsur olarak Türk şehirleşmesinin kültürel karakterine uygun bir yapı oluşturmuş, fakat şehir arterlerinin birbiri ile bağlantı kurmasını önleyerek şehrin fizikî gelişimini olumsuz şekilde etkilemiştir (Baykara, 2004: 199).

Türkiye Selçuklu şehirde mahalleler, hem açık şehir yerleşimi hem de kapalı şehir yerleşimini bir arada yansıtıyordu. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı çarşı mahallelerinde, iş yerlerindeki mülklerde ticarî ilişkilerin artması nispetinde Türk ve Gayr-i Müslim karma yerleşimi artış gösteriyordu. Bu karma yerleşim yapısı, mahalleyi Türkiye Selçuklularına özgü bir şehir yapısının parçası haline

getirmiştir. Genellikle Gayr-i Müslimlerin yaşadığı mahallelerin ayrı bir sur ya da duvarla çevrilmiş olmasına karşılık Ankara örneğinde olduğu gibi iç kale ve sur içinde Gayr-i Müslimler yerine Türklerin yerleşip Türk mahallelerinin sur içinde kaldığı bir mahalle biçimi de görülmektedir (Demir, 2003:20).

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde Tokat'taki mahallelerden şöyle bahsetmektedir; "Evvelâ şehrin dış çevresini kuşatan mahalleleri bildirir: Evvelâ Kızılca Mahallesi, Çay Mahallesi, Topçubağı Mahallesi, Geyras Deresi Mahallesi, Aksu Mahallesi, Horoz Mahallesi, Büyük Terbiye Mahallesi, Küçük Terbiye Mahallesi, Behzâd Mahallesi, Mevlevîhane yakınındadır ve Miskinler Mahallesi, Bey Mahallesi hamamı yakınındadır. Kaya Mahallesi, Pazarcı Mahallesi, Zincirli Kuyu Mahallesi, Tepe Mahallesi, bu yazılan mahalleler tamamen büyük şehrin çevresini kuşatan mahallelerdir. Bu mahalleler ancak 5 saatte devr olunur. Tokat Şehri böyle bir büyük şehirdir. Hâlâ günden güne mamur olmaktadır. Şehir içinde olan mahallelerin isimlerini bildirir: Evvelâ Meydan Mahallesi, vezir, vekil, ayan ve ileri gelenlerin yeridir. Şeftali Sokağı Mahallesi, Müftü Mahallesi, Sovukpınar Mahallesi, Yaşmeydan Mahallesi, Sinan Bey Mahallesi, Eski Tabahane Mahallesi, Çalık İslâm Mahallesi, Ali Paşa Camii ardındadır. Fitozoğlu Mahallesi, Emir Kadı Mahallesi Mahkeme Sarayı bu mahallede meşrûtahanedir, Sultan Mahallesi, Bey Mahallesi, Semerkandî Mahallesi ve Semerciler Mahallesi..." (Çelebi, 1978:456-457).

Mezarlıklar

Yerleşme tarzının oluşması yanında hem şehir fiziki yapısının oluşumunda, hem de Anadolu Türk Kültürüne ait örneklerin ortaya çıkmasında önemli bir kurumda Türk mezarlıklarıdır. Türk mezarlıkları, geniş halk kitlelerinin gömüldüğü yerler olarak hep örnek gösterilecek düzenli yerler olmuşlardır. Mezarlıklar, Anadolu'ya göç eden Türk unsurlarının bir bölgeye yerleşmesi ve o bölgeyi sahiplenmeleri açısından çok önemli bir yere sahip olmuştur (Demir, 1998: 471).

Anadolu'ya göçebe olarak gelen Türkmen şeyhleri, Selçuklu Devleti'nden temlik olarak aldıkları ve henüz yerleşim haline gelmemiş olan arazilerde ve özellikle de Anadolu'daki yollar üzerinde zaviyeler kurarak buralardan geçen yolculara, misafirlere ücretsiz barınma hizmeti veriyorlardı (Ocak, 1978: 248). Bu şeyhlerin yerleşme tarzları da, Anadolu'nun Türkleşmesi konusunda önemli bir yer tutar (Kuban, 1968: 60). Türk dervişlerinin ölümlerinden sonra da mezarlarının bulunduğu bölgede yoğun yerleşim faaliyetleri ortaya çıkmıştır (Demir, 1998: 471).

Bu dervişlerin yerleşim tarzı dışında yine Anadolu'ya fetih için akınlar düzenleyen ve bu topraklarda şehit olan gazilerin mezarlarının etrafında bir yerleşme tarzı karşımıza çıkmaktadır. Anadolu şehirlerine Türklerin yaptığı akınlarda şehit olan bir gazinin mezarı daha sonra buraları fetheden Türkler tarafından tespit edildiğinde bu mahal, Türk yerleşmesinin anahtarı haline geliyordu. Türkler bu mahallere yerleşirken eski inançlarının bir devamı olarak şehitlerinin ruhlarından destek aldıklarını düşünmüşlerdir (Demir, 1998: 472). Mezarlıkların köy ve şehir

yerleşimlerdeki rolü gibi şehir fiziki yapılanmasında da çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Anadolu'da gelişen mezarlık-şehir fiziki yapısı arasındaki bu ilişkiler, Orta Asya Türk şehir geleneğinin bir devamı olarak karşımıza çıkmaktadır (Demir, 1998: 474).

Selçuklu devrinden itibaren mezarlıkların şehir fiziki yapısı içindeki yerini önemli kılan bir diğer husus da mezarlıklarda medfun olanların tarihi kişiliği ile ilgilidir. Selçuklu devri şehir mezarlıklarında yer alan Türk önderlerine ait türbeler, mezarlıkların şehirleşme yapısı içinde önemli merkezler haline gelmelerini sağlamış, buralardaki türbelerin ziyaretçilere hizmet vermek amacıyla zaviye ve mescit gibi şehir kurumları ilave edilmiştir. Selçuklu devrinden itibaren mezarlıklar, sadece yerleşim ve fiziki yapılanma ile şehirleşmeye katkı sağlamakla kalmamışlar, mezarlık içinde yer alan cami, mescit, zaviye, yetimhane gibi şehir kurumlarıyla şehrin önemli sosyo-kültürel merkezlerinden biri olmuşlardır. Türbe ve mezarlıkların Selçuklu devri Anadolu şehir geleneklerinin yaşatılmasında da önemli roller vardır. Mezarlıkların bu açıdan Türk folklor tarihindeki yeri tartışılmazdır (Demir, 1998: 476).

Türkiye Selçuklular döneminden kalma en önemli mezarlıklardan biri Tokat ilinin de ilk mezar alanı olan Erenler Mezarlığıdır. Selçuklu ve Osmanlı mezar taşlarının yanında son dönemde yapılan aile mezarlıkları da vardır. Bunun dışında Keşfi Cami mezarlık alanında 1078'den başlayıp 1400'lere kadar değişik tarihli mezarlık taşları bulunmaktadır. Niksar sınırları içerisinde Sarayardı Mezarlığı bulunmakta, bu mezarlıkta 1100'lü yıllara ait mezar taşlarına rastlanmaktadır (Çayırdağ, 1993: 85).

Tokat Kalesi

Tokat kalesi, şehrin ortasına yakın bir yerde dik ve sarp kayalar üzerine kurulmuştur ve tipik bir Ortaçağ kalesidir. Tokat il merkezinin kuzeybatısında, yöreye hâkim bir yükseklikte, kayalık alanda bulunan bu kalenin, yapım tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Bununla beraber, Kaleye ait en eski izler V. ya da VI. yüzyıla ait olup kalenin bu yıllarda var olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kale Eudoksia veya Dokeia olarak tanınıyordu. Dış kale sur duvarları tamamen ortadan kalkmış olmasına rağmen, iç kale duvarlarının bir bölümü ayakta durmaktadır (Başgelen, 1998: 65).

Kalenin günümüze ulaşan mimarisi birçok bakımdan Ortaçağ izlerini taşımaktadır. Kesme ve moloz taş kullanılan sur duvarları dış ve iç surlar olmak üzere kademeli biçimde doğu ve batı yönlerindeki kaya kütlelerinin üzerine oturmuştur. Kalenin planı, kuzey yönündeki doğal kayanın kapı olarak kullanılmasına olanak verecek biçimde oluşturulmuştur. Beşgen planlı yapı on sekiz burçla güçlendirilmiş ve batıda "Ceylan Yolu" da denilen 362 basamaklı sarnıç kuşatmalar esnasında ortaya çıkan su ihtiyacını karşılamak üzere yapılmıştır. Kuleleri, burçları, mazgalları ve sur duvarlarının bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir. İçinde çok sayıda mekân bulunmaktadır. Tonozlu yapılar ve bugün de görülebilirken, diğer mekânların sadece temelleri

izlenebilmektedir. Kuzey ve güney yönündeki duvarları depremlerden ve onarım eksikliğinden ötürü büyük ölçüde yıkılmıştır. Bu yönde sadece bir burç ve ana kaya üzerindeki surlar ayakta olup yalnız uzaktan bakınca değil, içten gördükten sonra da şunu söyleyebiliriz: yapının günümüze ulaşan kesimleri bile, onun yüzyıllar boyunca uğradığı ihmale ve tahribata karşın görkemini anlatmaya yeter (Başgelen, 1998: 71).

İnşasının ardından uzun yıllar Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde kalan kale 1074 yılında Danişmend Gazi tarafından ele geçirilmiş ve Büyük Selçuklu Devleti kaleye hakim olmuştur. Yapının inşa edildiği kayalıklar doğal bir kale özelliğine sahip olmakla beraber surlar ve kale içerisindeki odalar insanlarca yapılmıştır. Kızılınış Geçidi ve Gırgıj adı verilen tepeyi yukarıdan gören ve kontrol eden bu nokta kale savunması açısından oldukça güvenli ve saldırı açısından da oldukça avantajlıdır. Kale, şehrin en yüksek noktasıdır. Savunma amaçlı kurulan Tokat Kalesi tarih boyunca önemli kişilerin muhafazası ve hapsi amaçlı kullanılmıştır. Tokat Kalesi'nin Çardak-ı Bedevi denilen zindanında Bizans İmparatoru A.Diogenis başta olmak üzere birçok ünlü kişinin tutsak olduğu da yine kaynaklardan öğrenilmektedir. Evliya Çelebi 1656 yılında Tokat'a gelmiş ve bu kaleden şöyle söz etmiştir: "Kale yüksek bir tepe üzerinde, kesme taş ile yapılmış olup o kadar büyük değildir. Etrafı burçlar ve kuleler ile süslenmiş olup, etrafında hendek yoktur. Korkusuz bir surdur ki Samanyolu gibi göğe baş uzatmıştır. Dört tarafı çok sarp olduğundan asla hendek olacak yeri yoktur. Bütün etrafı şahin, kartal ve zağanos yuvaları, çeşitli rengârenk kayalardır. Batıya bakan bir kapısı vardır. Kalenin içinde dizdar evi, kethüda, imam, müezzin ve kale mehterhaneleri, cephane odaları, zahire ambarları, su sarnıçları, ceylan yolu adlı suyuolları vardır ki tam 362 basamak taş merdivenle nehre inilir. Batı tarafındaki ayar kayası bu kaleye havaledir. Yıldırım Han Camii var diğerlerden bir şey yok. Göğe kadar yükselmiş bir kale olmakla değme adam bir saatte çıkamadığından gece gündüz kapısı kapalıdır. Bekçileri daima bekleyip, silahla hazır dururlar. Çünkü aşağı şehir ahalsinin bütün kıymetli malları kalede muhafaza olunur. Tokat'ın bütün suçlu ve katilleri burada mahpustur ki Kudüs-ü Şerif zindanında ve Acemlerin Kahkaha Kalesine benzer" (Çelebi, 1978: 1052).

Kalede kanıtlanamayan iddialara göre civardaki diğer kalelere bağlanan bazı gizli geçitler mevcuttur. Bu geçitlerin ise kalenin, Turhal Kalesi ve Niksar Kalesi ile bağlantı yolları olduğu iddia edilmektedir. 2010 yılında kalede yapılan son restorasyon çalışmaları sırasında bu geçitler araştırılmış fakat hiçbir bulgu bulunamamıştır.

Tokat Kalesi restorasyon çalışmaları kapsamında Tokat Kalesi restorasyon çalışmaları çerçevesinde Temizlik, Sondaj Kazı çalışmaları; 77.880,00 TL sözleşme bedeli ile 19.07.2010 tarihinde iş yeri teslimi yapılmış, 20 işçi tarafından yapılan çalışma 04.10.2010 tarihinde tamamlanmıştır.

Türkiye Selçuklular Döneminde Eğitim ve Tokat'ta Kurulan Müesseseler

Tokat'taki eğitim ve öğretim müesseselerinin tarihin en eski dönemlerinden itibaren genellikle dini müesseseler etrafında teşekkül ettiğini söyleyebiliriz. Örnek olarak Sümerlerde mabetlere bitişik okulların olduğu ve rahiplerin burada ders verdiği, talebelerin üzeri yazılı tabletlerde okuyup yazdıkları, teoloji, botanik, jeoloji, coğrafya, matematik, tıp, dilbilgisi, geometri, cebir ve astronomiye ait bilgilerin buralarda verildiği bilinmektedir (Baltacı, 1976: 1).

Selçuklularda eğitim kurumu olarak medreseler ön plandadır. Medrese ismi mekan bir kelime olup ders verilen yer, kelime olarak ders okunan yer manasına gelir (Çay, 1984:101). Medreseler, memleketin ihtiyaç duyduğu kültürü oluşturan ve eleman yetiştiren bir eğitim ve öğretim kuruluşudur (Pakalın, 1993:436). Diğer bir ifadeyle içinde ders çalışılan yer manasına gelen medrese, istilah olarak orta ve yüksek seviyedeki eğitim ve öğretim yapan müesseseler olarak da kullanılmıştır. Bu dönemde Sünni akideyi koruma düşüncesi, camii ve mescitlerden ayrı olarak medrese müessesesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. İlk medreseler, Türkler arasında yayılmadan önce Belh, Buhara ve Semerkant'taki eski Budist "Vihara" ları model alınarak kurulan müesseselerdi (Kayaoğlu, 1994: 66).

Medreselerin ilk yüksek eğitim ve öğretim müesseselerinin Merv, Nişabur çevrelerinde açılmalarının sebebi olarak Uygur Türklerine ait Budist Vihara'ların (Küllüye) bu bölgelerde ortaya çıkmaları ve kurulacak olan müesseselere müessir olmuştur (Barthold, 1975: 52). İslâm tarihinde medrese kelimesi ilk olarak IX. yüzyılda kullanılmaya başlandığı bilinmektedir. Resmi bir teşekkül olarak kurulan medrese X. yüzyılda Karahanlılar zamanında kurulmuştur (Şapolyo, 1972: 232).

Medrese tabiri Nişabur çevresinde kurulan eğitim ve öğretim müesseseleri içinde kullanılmıştır. Bundan önceki eğitim ve öğretim görevini üstlenen kurumlara medrese tabiri kullanılmamıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan ve Melik Şah'ın veziri Nizâmülmülk'ün 1067'de Bağdat'ta devlet hazinesi ile yaptırdığı Nizamiye medresesi, devlet eliyle kurulması, tahsilin parasız olması ve medrese teşkilatının tespit edilerek uygulanması yönünden ilk olan medresedir (Kucur, 1993: 32). Nizamiye medresesi daha sonra kurulacak olan medreselere teşkilat, idare, vakıf, sistematik ve program yönüyle model olmuştur. Öyle ki bu durum bir geleneğin başlangıcı olmuştur (Roux, 2010: 212). Kurulan bu medreselerde ders verilmekle kalınmayıp, öğrencilerin yeme, içme, yatma gibi yerler temin edilmiştir. Hatta Nizamülmülk bunları sağlamak için Bağdat'taki medrese için Dicle kenarındaki çarşı, han, hamam ve çiftlikleri vakfederek medresenin bütün ihtiyaçları karşılanmıştır (Özaydın, 1990: 7).

Ayrıca Nizâmülmülk önceleri dağınık olan ve hususi şekilde yapılan eğitim faaliyetlerini bir programa bağlayarak devlet himayesinde gelişmesini sağlamıştır (Kafesoğlu, 1996: 373). Bu dönemde eğitim ve öğretimin dayanak noktası olan medreselerdeki ders programlarının temelini dini ilimler oluşturmuştur. Bununla

birlikte felsefe, mantık, matematik, gibi akli ilimler de yüzyıllarca çeşitli medreselerde okutulmuştur.

Medreselerin Anadolu'daki ilk örneklerini, XII. Yüzyılın başlarında, Artukluların hakimiyetindeki Mardin'de, yüzyılın ortalarında ise Danişmendli şehirleri olan Kayseri, Tokat ve Niksar'da görmekteyiz. Danişmendli meliki Yağıbasan'ın Tokat ve Niksar'da yaptırdığı iki medrese, hem Anadolu'nun en eski medreselerindendir, hem de İslam dünyasında Basra'daki Gümüştekin Medresesinden sonra yapılan ve Anadolu'da ilk kapalı avlulu, merkezi kubbeli medreselerdir. Bununla birlikte Türkiye Selçuklularının yaptırdığı medreselere ise ancak Bizans ve Haçlı saldırılarının püskürtülüp, diğer Türk devletlerine karşı üstünlük sağladıktan sonra, XII. Yüzyılın sonlarında itibaren önce Konya ve civarında ardından da diğer şehirlerde karşılaşmaktayız (Kucur, 1993:33).

Medreselerde eğitimi en yüksek dereceli görevli olarak "müdürris" verirdi. Bunun yardımcıları "muid"ler olup, ayrıca öteki hizmetliler de medrese kadrosunu oluştururdu (Çay, 1984:107). Medreselerde eğitim dili Arapça idi. Bununla birlikte Beylikler Devri'nde Türkçe yazılmış tıp kitapları ile kuran çeviri ve tefsirleri sebebiyle, Türkçenin belirli bir önem kazandığını tahmin edebiliyoruz. Bununla birlikte, ülkenin Konya, Kayseri, Diyarbakır veya Tokat - Niksar gibi önemli kültür merkezlerinde eğitim dili muhtemelen her zaman Arapça olmuştur (Baykara, 1990: 243).

Medreselerde eğitiminin gayelerini ve eğitim müesseselerinin temel özelliklerini, kısa ve uzun vadeli olarak iki şekilde ele alabiliriz. Kısa vade olarak insandır. İnsanın toplum içerisinde yaşadığı hayattır. Dünya hayatındaki mutluluğudur. Uzun vadede ise kısa vadeye bağlı olarak ahiret hayatını kazanmaktır. Yani insanın ebedi hayatıdır. Bu ebedi hayat insanın ebedi olarak mutlu olmasını sağlayacaktır. Çünkü verilen bu eğitimde insanda var olan yeteneklerin ve kabiliyetlerin ortaya çıkarılarak topluma faydalı olması, bu yeteneklerini, kabiliyetlerini ve bilgisini yani aklını kullanarak toplum içinde kendisine yer edinmesi, ihtiyaçlarını gidermesi ve kendisi gibi topluma yararlı ve faydalı bir insan yetiştirmesidir, bunun için müesseseler kurulmuştur (Kazıcı, 1985:124).

Gerek ilk Beylikler Devri'nde, gerekse Türkiye Selçukluları Dönemi'nde eğitimi, iki kademeli olarak ele almak gerekir.

Temel eğitim; Bir yandan İslamiyet'ten, öte yandan da İç Asya Türk eğitim geleneklerinden etkilenmiştir. Selçuklu ülkesinde, özellikle kalelerde yerleşen Türkler arasında mekteplerin, XII. yüzyıldan itibaren var olduğunu kesinlikle biliyoruz. Mektep, temel İslami eğitimi, insana gerekli öteki bilgilerin verildiği bir kurum olarak 5 yaşında başlar ve 9-10 yaşlarına kadar devam ederdi. Sivas şehrinde varlığını kesinlikle bildiğimiz bu eğitim kurumunun, öteki merkezlerde de bulunduğu muhakkaktır. Çünkü Selçuklu Devri'nin sonlarında oluşan duruma göre, özellikle şehirlerde mevcut olan mahallenin iki temel kurumu, mescit ve mekteptir. Mescit'te imamlık yapan kişi, aynı zamanda mektepte de muallimlik edebiliyordu (Baykara, 1990:243).

İhtisas-Meslek Eğitimi; Selçuklu ülkesinde ihtisas eğitiminin de iki ana kaynağı vardır. İslam aleminin eğitim mirası ile Asya Türk gelenekleri. Bu arada meslek eğitiminin temel kurumu olarak "medrese"yi biliyoruz. Medrese, gerek kuruluş, gerekse yapı olarak özellikle XII. yüzyıldan itibaren Diyar-ı Rum şehirlerinde görünmektedir. Meslek eğitiminin en başında, insan hayatı için gerekli olan hekimlik eğitimi gelmektedir. Her şehirde ve iskan yerinde bulunan Darüşşifalara hekim yetiştiren bu medreseler, genellikle yan yana iki yapıdan oluşuyordu, dershane kesimi ve hastane kesimi. Bir kısım darüşşifalar, sağlam yapıları ile şehir surlarının dışında yapılıyordu (Bayram, 1991a:90). Böylece oradan sadece şehirlerdeki insanlar değil, hemen herkes yararlanabiliyordu. Darüşşifalar, eğitim kuruluşu olarak önemli olduğu gibi, doğrudan bir sağlık tesisi olarak da önemli idiler (Baykara, 1990: 243).

Selçuklular, ilim ve kültürün gelişmesi için çok gayret sarf etmişlerdir. Bunu sağlamak bakımından da Selçuklu hükümdar, vezir ve emirleri birçok medreseler inşa ettirmişlerdir. Büyük Selçuklular devrinde ortaya atılan ve geliştirilen medrese tarzı bir bakıma gerçek yerini Anadolu'da bulmuş ve yaygın duruma gelmiştir (Bayram, 1991a:91). Nitekim Türkiye Selçukluları sultanları ve devlet adamları da birçok medrese inşa ettirmişlerdi. Bu devrede de medreselerde dini öğretim ve tıp öğretimi yapıldığı gibi, bazıları da rasathane olarak kullanılıyordu (Sevim ve Mercil, 1995: 114; Çay, 1984:109).

Danışmend Oğulları ve Türkiye Selçukluları zamanında ilk 130 yıl boyunca Anadolu'da telif edilen eserlerin hemen tamamı tıp, astronomi, matematik, felsefe gibi akli ve tabii ilimlere dairdir. Bu dönemde Anadolu'da bulunan bilim adamları bu yönde faaliyet göstermişlerdir. Bu devrede Anadolu'da telif edilen eserlerin büyük bir kısmı Danışmend ilinde yazılmışlardır. Nitekim Danışmend Gazi bir yandan fütihat ile uğraşırken, bir yandan da fethettiği beldelerde yoğun bir kültürel faaliyette bulunmuş, ülkesinde ilmi faaliyetleri başlatmıştır. Böylece Danışmend Gazi çok sayıda ilim ve fikir adamlarını himaye edip, çalışmalarına imkan sağlamıştır. O dönemlerde Anadolu'ya gelen Ömer b. Muhammed b. Ali es-Sâvî "Akaid-i ehl-i sünnet" adlı bir eser kaleme almış olup, önsözünde "Diyar-ı Rum'a geldim. Herkesin ilm-i nucûm (astronomi) ile uğraşmakta olduklarını, dini ilimlerden bî-haber olduklarını gördüm" demektedir. Buradan da anlaşılıyor ki, başlangıçta Anadolu'da tabii ilimler çok rağbette idi (Bayram, 2003: 23).

Danışmendliler, özellikle devletlerinin ilk kurulduğu bölge olan Tokat, Amasya ve Çorum yörelerinde daha yoğun bir kültürel faaliyet içinde bulunmuş ve yöreye devletlerinin kültürel politikasını yerleştirmişlerdir. Böylece Danışmendliler'in bu yoğun milli ve dini diyebileceğimiz kültürel faaliyetlerinin sonucu olarak bu yörelerin çok erken sayılacak tarihlerde Türkleşmesi ve İslamlaşması gerçekleşmiştir (Bayram, 1994: 81).

Anadolu'ya gelenler Müslüman olmakla birlikte, önemli bir kısmı bu dini yeni kabul ettiklerinden Müslümanlıkları o kadar etkili değildir. Ülkeyi yönetenler, özellikle köylerde ve kırsal kesimlerdeki imam ve hatiplerin çoğalmasını sağlamak üzere bazı tedbirler de alıyorlardı. Mesela köy ve öteki boyların imamlarına bazı

vergi kolaylıkları sağlanırdı, böylece dini hayat ile ilgili ihtiyaçların karşılanması teşvik ediliyordu. Camiler, Cuma namazının kılındığı, aynı zamanda civardaki Türk-Müslüman halkın bir araya geldiği önemli mekanlardı. Bu sebeple camiler dini hayat kadar sosyal yönü ile de önemlidirler. Camii yanında aynı zamanda bir Pazar da kurulur, Cuma'ya gelenler ihtiyaçlarını karşılayabilirlerdi (Baykara, 1990: 245).

Konumuz kapsamında Türkiye Selçuklularında eğitimin nasıl yapıldığına bakacak olursak; Selçuklular eğitim ve öğretimin ilerlemesinde siyasi ve ekonomik alanındaki etkinin yanında, Türkiye Selçuklu devlet adamlarının bilim severliği sonucunda ortaya çıkan örgün ve yaygın eğitim kurumlarının yanında, atabeylik kurumları da etkili olmuştur. XII. ve XIII. yüzyıllarda Tokat, Konya, Sivas, Erzurum gibi merkezlerde hükümdarların, hükümdar ailelerine mensup kadın ve erkeklerin, büyük ve zengin devlet adamlarının ve zengin tüccarların kurdukları vakıflar sayesinde, tekkeler, medreseler, dârü's-şifalar, sıbyan mekteplerinin, Türkiye Selçuklu devletinin siyasi birliğini sağlayarak düzenli bir idare kurmaları sonucunda gelişen şehir hayatının bir kurumu olarak ortaya çıkmıştır (Barthold, 1975: 67).

Türkiye Selçuklu devleti muntazam ve sağlam müesseselere malik merkeziyetçi bir devlet olmuştur. XI. Asırda Türkistan'dan Marmara kıyılarına ve Kafkaslardan Basra körfezine kadar Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasi ve idari alanda devamı olmuşlardır. Moğol istilası sebebiyle doğudan gelen alim, şair ve mutasavvıfların Anadolu'ya gelip yerleşmeleri ile, ilmi ve fikri faaliyetler ortaya çıkmış ve Selçuklu medreselerinin tüm dünyada merkez konumuna gelmesini sağlamıştır (Köprülü, 1984: 65).

Türkiye Selçuklu devleti, düşünce sistemi olarak Anadolu'da Sünni akîdeyi yerleştirmek istemiştir. Çünkü Moğolların sebebiyet verdiği Türkmen göçü Anadolu'da siyasi karışıklıkla beraber, din ve mezhep ayrılığına da yol açıyordu. XIII. Yüzyılda siyasi birliği bozulan Türkiye Selçuklu Devleti'nin yerlerine Türk beyleri tarafından Beylikler kurulmuştur. Anadolu'da Türkçe'nin ilk defa ilim, fikir ve edebiyat alanında çeşitli eserler ortaya çıkmış, Müslüman Türk kültürünün yeni hakim olduğu Anadolu'daki kültür alanında, bu sentezin sonuçları alınmıştır. Türkiye Selçuklularının yıkılmasından sonra Anadolu'da ortaya çıkan beyliklerdeki ilmi ve kültür hareketler, aslında Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki ilim ve kültür hareketlerinin ne derece teşvik ve himaye gördüğünü bize göstermektedir (Eflâkî,II,1953:371). Anadolu'daki hükümdarlar çeşitli nedenlerle Anadolu'ya gelen ilim adamlarının ilmi ve fikri çalışma ve tartışmalarına değer veren, onların ilmi birikimlerinden istifade edecek talebeler yetiştirmek için medreseler, kütüphaneler, imarethaneler kurmuşlardır (İhsanoğlu, 1999: 229).

İbn-i Batuta'nın Seyahatname'sine bakıldığı zaman gezdiği yerlerin birçoğunda medreselerden bahsetmektedir. Örneğin İbn-i Batuta Antalya şehrine geldiğinde etrafında görkemi ile etkilendiği yapıtların arasında cami ve medreseden bahsetmektedir. Şeyh Şehabeddin- i Hamevi'nin medresesine giderek burada

güzel sesli çocukların Fetih, Mülk ve Amme sürelerini dinlediğini söyler (İbn-i Batuta, tz.203-204).

Türkiye Selçuklu medreselerindeki eğitim şekli klasik İslam medrese eğitimine paralel olmuştur. Fıkıh, dini ilimler, Kur'an-ı Kerim, hadis ve bunlara yardımcı edebi ilimler okutulmuştur. Eğitim Salı ve Cuma günleri hariç bir hafta boyunca yürütülmüş, eğitim süresi her dönem kesinlik arz etmese de beş yıla kadar sınırlandırıldığı olmuştur. Medreselerde 20- 40 öğrenci öğrenim görmektedir. Bu öğrenci sayısı medreselerde burslu öğrencilere aittir. Dışarıdan gelen öğrenciler bu sayıya dahil değildir. Türkiye Selçuklu medreselerinde bir medrese hücrelerini birden fazla öğrenci paylaşıyordu (Demir, 2009: 127).

Medrese öğrencilerinin eğitim derecesi olarak müptedi-başlangıç, mülazım-orta düzey ve fukaha-ileri düzey olmak üzere gruba ayrıldığı görülmektedir. Her medrese bu üç grupta ders vermeyebilirdi. Örneğin, Karatay Medresesi'nde ilk düzeyde eğitim verilmemiş sadece orta ve ileri düzeyde eğitim verilmişken; Sivas Buruciye Medresesi'nde ise sadece ileri düzeydeki öğrencilere eğitim hizmeti verilmiştir (Demir, 2009: 127).

Medreselerdeki ders programlarının temelini dini ilimler oluşturmuştur. Öğretim ise daha çok ezbere dayanmıştır. Münazara tarzında tartışmalar yapılmıştır. Günümüzde olduğu gibi yıl bitirme değil, kitap bitirme yöntemi uygulanmıştır. Kitap bitirme öğrencilerin gayretine ve müderrislerin tercihine bırakılmıştır. Medreseler yapı itibarıyla avlu, eyvan, kışık, derşane, mescit, talebe odaları, yemekhane, havuz, çeşme, türbe, tuvalet gibi bölümlerden oluşmuştur. Avlu medresenin en önemli kısmı olmuştur. Medreselerde sadece dini ve akli ilimlerin yanında, kalp, beden terbiyesi üzerinde de durulmuştur. Yüzme, ok atma, cirit oyunu, güreş, koşu, ata binme, hitabet, kitabet gibi estetik faaliyetlere de yer verilmiştir (Akyüz, 1985: 42).

Selçuklu medreselerinde, kuran, hadis ve tefsir gibi dini ilimlerin yanında ayrıca tıp ve astronomi gibi ilimlerin de okutulması, vakfın gaye ve imkânlarına göre olmuştur (Atçeken, 1998: 192). Kırşehir Cacaoğlu Medresesi'nde 1272'de astronomi eğitimi verildiği görülmektedir. Medrese içinde bulunan bir kuyu, rasat kuyusu olarak kullanılıyordu. Burada kurulu düzeneğin zamanın hassas bir şekilde belirlenmesini sağladığı anlaşılmaktadır (Demir, 2009: 129).

XII. yüzyıl ortalarından XIII. yüzyıl ortalarına kadar kurulan medreseler, genellikle bir vakıf kurumu olarak ortaya çıkmıştır. Vakıfların artması medreselerin gelişmesine olumlu katkı yapmıştır. Vakıf kayıtlarında asıl amaç medrese tesis etmek olmasa bile medrese öğrencilerine yardım etme, yemek yedirme, burs verme gibi şartlar konulmuştur (Demir, 2009:127). Büyük Selçuklular zamanının da yapılan ve model olan medreseler, Türkiye Selçuklularında da aynı mimari tarzda ve biraz daha gelişmiş şekilde de olmuştur. Medreseler genellikle tek katlı yapılmıştır. İki katlı olanları da mevcuttur. Medreseler gerek plan ve gerek iç ve dış süslemeler bakımından zaman içerisinde gelişme göstermiştir. Selçuklu medreselerinde form, dıştan içe doğru değil, içten yani avluda dışa doğru gelişmiş ve avlu düzeni binanın

şekillenmesinde en önemli eleman olmuştur. Açık avlulu Selçuklu medreselerinde portal genellikle binanın uzunlamasına ekseninde ana eyvanın karşısındadır. Kapıdan giriş eyvanına geçilir. Bütün kapalı avlulu medreselerde olduğu gibi açık avlulu Selçuklu medreselerinde de dersane eyvanının bir veya iki yanına kurulmuş ve genellikle bu odalar kubbeli yapılmıştır. Anadolu'daki Selçuklu Medreseleri mimari açıdan, avlulu ve kubbeli olmak üzere ikiye ayrılır. Avluya açılan dört büyük eyvanlı Asya medreseleri örneği Selçuklular devrinde ana hatları muhafaza edilerek tatbik edilmiştir. İklim şartları da mimari tarzda etkili olmuştur. Bunlardan birincisi Avlulu medreseler ki açık avlulu medreseler, ikincisi olarak da kapalı kubbeli medreselerdir (Atçeken, 1998: 192).

Daha önce de belirttiğimiz gibi medresenin öğretim kadrosu esas itibarıyla, müderris, muid ve talebeden oluşmaktadır. Türkiye Selçuklularında, bilgili, kişilik sahibi ve dindar olan ehliyetli ilim adamları müderris olabiliyordu (Kucur, 1993: 40). Medreselerde eğitim veren bugünkü profesör hocalar konumundaydılar. Müderrisler ilmi kabiliyetlerine göre şöhret bulmuşlardır. Temel eğitimi tamamladıktan sonra, herhangi bir ilimde ihtisas yapmak isteyen talebeler, o ilim dalındaki tanınmış hocalara gidip onlardan ders görürler ve icazet alırlardı. İcazetnamelerde müderris esastı ve eğitim görülen medresenin adı değil okutulan derslerin tanımı ve icazeti veren müderrisin hocalarının silsilesi gösterilirdi (Ekmeleddin, 1999: 233). Müderrisler, şeriat, hadis, tefsir, usul ve fûrû, hilaf ilimlerinde liyakatli ve ehliyetli olması gerekiyordu (Kucur, 1993: 40; Turan, 1948: 45-75).

Müderrisin derslerini tekrarlayıp izah den müderris yardımcısına ise muid denilmekteydi. Muid, müderrisin dersten ayrıldıktan sonra onun dersini talebeye tekrarlayan kişidir. Talebe bazen konuyu anlayamadığında veya müderrise sormaktan utandığında muid devreye girerek onlara yardımcı olmaktadır. Muidler talebelerle aynı yerde oturuyordu (Kazıcı, 2006: 380). Muid, Türkiye Selçuklu medreselerinde Büyük Selçuklu sürecinin devamı niteliğinde, medrese belletmeni görevini yürütüyordu. Her medresede bir müderris bulunduğu halde, muidlerin sayısı medresenin büyüklüğüne, talebenin miktarı ile ilgili olarak değişmektedir (Kucur, 1993: 42). Öyle ki, Türkiye Selçuklu medreselerinde bir veya iki muid bulunurken Sivas Buruciye Medresesi'nde üç muid bulunuyordu (Demir, 2009: 127). Aksi bir durum olmadığı müddetçe müderris ve muid ölünceye kadar görevlerini sürdürebilirlerdi. Nizamülmülk'ün Nizamiye medreselerini kurması ve burada görev yapan müderrislere maaş bağlaması ile müderrisler düzenli bir şekilde maaş almışlardır. Maaşlarının yanı sıra çeşitli giderleri de karşılanmıştır (Akyüz, 1985: 42). Bu uygulama Türkiye Selçuklularında da sürmüştür.

Bir diğer medrese görevlisi ise fakihdir. Genel anlamıyla İslam hukuku ile meşgul olan, tafsilatıyla bilen kişi diye bildiğimiz fakihin, Osmanlı öncesinde talebe anlamında kullanıldığı görülmektedir. Tıpkı müderris ve muidlerde olduğu gibi fakihlerinde kendilerine mahsus bir elbisesi mevcuttur. Fakihlerin sayısı ve maaşları medreselerin kapasitesine ve vakfın maddi gücüne göre değişmektedir (Kucur, 1993: 43).

Medrese görevlilerinden bir diğeri ise ferraştır. Vakfın aydınlatma, ısıtma işleri, müderrisin dersini dinlemek için talebelerin yaz-kış toplandığı dersane, mescit ve gerekli yerler için hasır ve sergi alınması, suyu soğutmak için küpler, su içmek için bardak, temizlik ve abdest için ibrik alınması ve musluklarda devamlı su bulundurulmasının temini onun görevleri arasındadır. Bu görevlilerin yanında ayrıca müderrisin dersine başlamadan önce bir miktar Kur'an okumakla görevli nakib ve kütüphaneci de medreselerin diğeri görevlileri arasındadır (Kucur, 1993: 44-45).

Medreseye bağlı kurumların zamanla ortaya çıktığını görmekteyiz. İlk kurulan Nizamiye Medreseleri sadece eğitim ve öğretim yerleri iken daha sonra kurulan medreseler tam bir külliye şeklinde yapılmaya başlanılmıştır. Medreseyle beraber mescit, cami, hastane ve kütüphane de bulunurdu. Türkiye Selçuklu devrindeki medreselerin çoğunda kütüphaneler mevcuttur. Daha önce Nizamiye medreselerinde de sosyal tesislerle birlikte kütüphaneler yaptırılmış; dini ilimler, coğrafya, matematik, tıp, geometri ve tarihe dair binlerce kitap bulundurulmuştur. Kütüphaneler kuruluş yönüyle özel ve genel olarak ikiye ayrılır. Halifeler, padişahlar, alimler ve vezirler gibi kişilerin kurdukları kütüphane özel kütüphaneler, medrese, dârül-hadis, dârü's-şifa gibi müesseselerin içinde veya yanında kurulan kütüphaneler ise genel kütüphaneler olmuştur. Kütüphaneler birçok sosyal faaliyetlerin içeriğinin toplandığı bir yerdir (Mez, 2000: 207).

II. Kılıçarslan Anadolu'daki siyasi istikrarı sağladıktan sonra ilmi çalışmaları hızlandırmıştır. XIII. Yüzyıla girildiğinde hemen hemen bütün Selçuklu şehirlerinde bir veya birden fazla medreseler olmuştur. Çünkü medreseler Türkiye Selçuklu döneminde de Şii ve Fatimi'lerin aşırı mezhep propagandalarına devam etmeleri, dört büyük mezhebin tam ve doğru bir şekilde anlatılarak, bu mezheplerin koruyuculuğunun üstlenilmesi, devlete gerekli olan insan kaynaklarının oluşturulması, İslamiyet'i yeni benimsemiş ve Anadolu'ya göç eden Oğuz boylarının yeni inançlarını pekiştirme ve eskilerinin silinmesi gereği, din adamlarının az oluşu, Anadolu'yu Müslümanlaştırma gayesi, ilmi ve dini alanda ağırlığı olan insanlardan belli bir sistem içerisinde faydalanılmak istenmesi gibi nedenlerle Anadolu'da hızla yapılanma sürecine girmiştir (Kuran, 1969: 14).

Medreselerin kurulmasıyla; Anadolu'da siyasi birlik kurulmuş, Türkleştirilmiş, imar faaliyetleri yapılmış ve sosyal hayat düzene girerek ilmi ve fikri gelişme için zemin ortaya çıkmıştır. Medreseler, kütüphaneler dünya medeniyetine her yönüyle kazandırılmıştır. Medreseler buna bağlı olarak okuryazarlığı artırmış, ulaşılabilen en ücra yerlere eğitim götürülmüş, halk ve devlet bütünleştirilmiştir. Bu durum toplum ile devletin her alanda bir olduğunu göstermiştir. XII. asrın son yarısı ile XIII asırdaki fikir hareketleriyle birlikte ilmi ve sosyal hareketler devam etmiş, çeşitli adlarda müesseseler kurulmuştur. Bu müesseselerin başlıcaları Erzurum, Erzincan Niksar, Divriği, Malatya, Sivas, Tokat, Amasya, Kayseri, Konya gibi şehirlerde kurulmuştur (Uzunçarşılı, 1961: 27).

Çukur Yağbasan Medresesi

Tokat, Sulu Sokak'ta, Takyeciler Camisi'nin güneyinde bulunan bu medrese Selçuklu Sultanı II.İzzeddin Keykavus'un tahta çıkışı nedeniyle 1247 yılında onarılmıştır. 1164 yılında, Sivas Danişmedoğulları beylerinden Melek Nizameddin Yağbasan tarafından yaptırılmıştır (Bayrak, 1994: 540). Medrese moloz taştan dikdörtgen planlı olup, en büyük özelliği de üzerini örten 14 m. çapındaki tromplu kubbedir. Bu kubbenin 10 m. ye yakın kısmının üzeri açıktır. Bu tür üzeri açık kubbeli medreseye Niksar ve Bosra'da rastlanmaktadır. Medresenin basit bir girişinden sonra girilen avlusunun iki yanında eyvanlar ve tonozlu odalar bulunmaktadır (Kuran, 1969: 56).

Osmanlı döneminde göçmenler buraya yerleştirilmiş, 1939 yılı depreminde büyük hasar görmüş, kubbe ve tonozları çökmüştür. Günümüzde kısmen toprağa gömülü bir halde iken 2009 yılında yeniden tamir görmüş ve ziyarete açılmıştır.

Nizameddin Yağbasan Medresesi

Tokat Niksar Kalesi'nde yaptırılan ve tıp eğitimi verilen Yağbasan Medresesi Danişmendliler'in Sivas kolunun hükümdarı Nizameddin Yağbasan tarafından 1157–1158 yılları arasında yaptırılmıştır.

Giriş kapısı üzerindeki kitabenin mealen anlamı şöyledir:

"Bu mübarek bina, el melik el âlem, el adil ebu-l Muzaffer Yağbasan bin Melik Gazi bin Melik Danişment'in emri ile h.552 senesinde yapılmıştır" (Çal, 1989: 45).

Bu kitabe İbrahim Hakkı Uzunçarşılı tarafından Melik Gazi Türbesinde bulunmuştur. Yağbasan Medresesi Anadolu'nun ilk kapalı avlulu medrese planındadır. Aynı zamanda Suriye Bosra'daki Gümüştekin Medresesi'nden (1135–1136) sonra yapılmış ikinci örnektir (Karahan, 1976: 60). Medrese moloz taştan yapılmış, kapalı avlulu, revaksız ve iki eyvanlı plan tipindedir. Kale içerisinde bulunmasından ötürü kısmen iç kalenin surlarından faydalanılmıştır. Bu bakımdan tam muntazam olmayan dikdörtgen bir planı vardır. Günümüzde ortadaki avlunun yalnızca güney kısmı ayakta duran bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbenin aslı tamamen kapalı olmayıp, üst kısmının Tokat Çukur Medrese gibi açık olduğu sanılmaktadır. Avludaki iki eyvandan doğudaki tam giriş ekseninde değildir. Kuzeydeki eyvanın yanlarında birer tane küçük, köşelerde de kuzeye doğru çıkıntılı daha büyük ölçüde dikdörtgen planlı bir mekân bulunmaktadır. Avlunun batısında ise yan yana üç hücre vardır. Güneyde ise altı hücrenin olduğu sanılmaktadır. Medresenin portal ve kaplama taşları sökülmiş ve bina 1939–1942 depremlerinde büyük hasara uğramıştır (Aslanapa, 1991: 78).

Halen yer yer ayakta duran üst örtü kalıntılarından kubbeli orta avlu dışında bütün hacimlerin moloz taşla örülmüş hafif sivri beşik tonozlarla örüldüğü gözlemlenmektedir. Kapıların düz lentolu, kapı üstündeki tepe pencerelerin ise yarım daire kemerli olduğu tahmin edilmektedir. İç duvarlar genellikle 110 cm.

kalınlığında örülmüştür. Batı duvarının güney kısmı hariç, dış duvarlar 150-155 cm. kalınlığındadır.

Harabeyi andıran Yağbasan Medresesi Mart 2011 tarihinde restorasyonu tamamlanarak Kültür Evi olarak açılmıştır.

Bimarhane (Darüşşifalar)

Darüşşifa, sağlık hizmetlerinin yürütüldüğü, sağlık hizmetlerinin sunulduğu, tıp biliminin tedarik edildiği, tıp öğrencilerinin yetiştiği, tıp ilaçlarının hazırlandığı yer anlamlarına gelir. Dârü's-sıhha, Dârü'l-afiye, Dârü'r-raha, Dârü't-tıp, Maristan, Bimarhane, Taphane, Nekahethane, Şifaiyye, Bimaristan, Darü'l-merza ve Me'menü'l-istihare adları ile de tarih içerisinde kullanılmıştır (Pakalın, 1993: 404-405). Bu kurumlarda hastalar tedavi edilir, ilaçlar yapılır ve sağlık hizmetleri ile ilgili tüm faaliyetler yürütülürdü. Ayrıca Mevlana Mektupları'nda Selçuklu Devletinin sıhhat nazırı demek olan Hekimbaşına hitaben yazılmış mektuplar mevcuttur. Bu mektuplarda baş tabiplere ne gibi lakaplar verildiği de yazmaktadır.[†]

İlk olarak Abbasiler zamanında, daha sonra Tolunoğlu Ahmed zamanında Mısır'da hastaneler yapılmıştır. Türkiye Selçuklu Devleti Anadolu'yu doğudan batıya doğru sistemli bir şekilde ele geçirmesinden sonra, yapılan ilk iş, fethedilen yerlerde Türk - İslâm fetih anlayışına uygun olarak cami, medrese gibi tebaanın günlük ihtiyaçlarının karşılanacağı tesisleri inşa etmektir. Bu anlayıştan hareket eden Türkiye Selçuklu Devleti, bu anlayış gereği Anadolu'nun büyük şehirlerinde darüşşifalar kurmuşlardır. Tebaanın rahat ve huzur içinde yaşamasını kendisine vazife sayan, Türkiye Selçuklu hükümdarları vakıflar vasıtasıyla büyük darüşşifalar kurmuşlardır.

Türkiye Selçuklu döneminde kurulan darüş-şifa'lar bir külliye tarzında, cami, medrese, kervansaray, tabhane gibi bölümleri de barındırmıştır. Tam bir sağlık sitesidir. Cephe mimarisi genel cephe mimarisi anlayışı içerisinde yerini almıştır. Isıtma sistemi olan bu müesseseler taş ve tuğlalardan yapılmıştır. Bunların her biri sanat ve mimari eser olmuş ve bu yapılarda ana hatları ile eyvanlı, avlulu veya kubbeli eyvanlı plan şeması uygulanmıştır. Türkiye Selçuklu dönemi darüş-şifaları medreselerin plan şemasına sadık kalınarak inşa edilmiştir (Cantay, 1992: 15).

Türkiye Selçuklu devletinin bu sağlık kuruluşları, sağlık açısından güvenilir bir kuruluş olup, din, dil, ırk farkı gözetilmeden halka hizmet veriyordu. Bunun yanında hastalara psikolojik tedavi metotları da uygulanıyordu. Tedaviyi gerçekleştirecek ilaçlar buralarda yapılıyor ve yapılan bu ilaçlar doktor gözetiminde belli ölçüler içerisinde hastalara veriliyordu. Tıp eğitiminin de

[†] Bkz. Mevlana Celaleddin Rumi, *Mektuplar*, Çev. **Abdülhakir** Gölpınarlı, İnkılap Yayınları, 1999, İstanbul. (14, 91 ve 120 numaralı **mekuplar**).

verildiği bu yerlerde uygulamalı bir eğitim ve öğretim metodu takip ediliyordu (Ünver, 1940: 47-51).

Halkın sağlığını korumak ve öğrencilere tıp eğitimi vermek amacıyla kurulan darüşşifaların haricinde, saraylarda Selçuklu hanedanının sağlığı ile ilgili hastaneler bulunmakta idi. Ayrıca ordunun acil durumlarda ihtiyacını karşılamak için hem seyyar hastaneler hem de merkezî yerlerde sabit hastaneler vardı. Bunun yanında ticareti her zaman canlı tutmayı millî bir politika haline getiren Türkiye Selçuklu Devleti, yerli ve yabancı tüccarın mağdur olmamaları için kervansaraylarda her türlü ihtiyaçlarının yanı sıra sağlık hizmeti de sunmaktaydı.

Pervane Bey Darüşşifası

Türkiye Selçuklular döneminde kurulan darüşşifalardan biri Tokat'taki Gök Medrese denilen Pervane Bey Darüşşifası'dır (Terzioğlu, 1992: 167). Tokatta XIII. Yüzyılda Muineddin Süleyman Pervane tarafından kurulan ve Gök Medrese, Kırk Kızlar Darüşşifa ve Bimarhane gibi adlarla anılan iki katlı hastane şehrin demirciler çarşısına yakın, Musalla Mahallesi'nde bulunmaktadır. Kapısının üzerinde kitabe düşmüş veya kaybolmuştur. Tokat Gök Medresesi'nde bulunan toplam 25 hasta ve nekahet döneminde olanlara ayrılmıştır. Tokat hastanesi 1811 yılına kadar hizmet vermiştir. Bina şimdi müze olarak kullanılmaktadır (Bilget, 1989: 80).

Gök Medrese'nin inşaatını başlatan, Türkiye Selçuklu devrinde en büyük hükümdar mansıplarından biri olan "Pervanelik" memuriyetinin en şöhretli kişisi Pervane Mûineddin Süleyman'dır. İnşaat, Pervane Mûineddin Süleyman tarafından başlatılmış, fakat ihanet suçu ile İlhanlı hükümdarı Abaka Han tarafından 2 Ağustos 1277'de Van Aladağlar'da idam edilmiştir. Yapının tamamlanması Pervane Muineddin Süleyman'ın bir yakını veya kızı tarafından olmuştur. Tokat Darüşşifası'nın bahçesi içinde 20 mezar bulunmaktadır. Rivayete göre her mezarda iki kız yatmaktadır ve bu darüşşifaya Kırk kızlar denmesinin sebebi de budur. Halk bahçeye, kabirlerin üzerine yapma bebekler koyarak hem çocuk istemekte hem de çocuk hastalıkları için şifa aramaktadırlar (Ünver, 2002: 15).

Açık avlulu, iki eyvanlı ve iki katlıdır. Ortadaki avlu üç yönden revaklarla çevrilmiştir ve alt katta sütunlar yer almaktadır. Güneyde beşik tonoz örtülü altı hücre, kuzeyde boyutları farklı üç hücre, doğuda dört hücre yer almaktadır. Güneydoğu köşesinde merdiven bulunan kısmın üstü örtülerek bir oda daha yapılmıştır. Kuzeydoğu köşeden itibaren güneydoğu yönündeki odalarla eşdeğerde üç oda sıralanmış, devamında ise birbirine kapı ile bağlanan biri kare diğeri dikdörtgen hacimli iki mekân yer almaktadır. Bu iki mekân batı yönündeki hacimlerle birlikte iki kat boyunca yükselmiştir. Ana eyvanın güneyinde dikdörtgen planlı, tonoz örtülü mescit mekânı bulunmaktadır (Kuran, 1969: 96-97).

Medresenin kuzeyinde yapılan kazılar sonucu temelleri ortaya çıkarılan yapı kalıntısı bulunmaktadır. Bugünkü hali ile bir eyvan, beşik tonozlu bir hücre, kubbe örtülü türbe ve bazı duvar parçalarından ibaret bu yapı, Gök Medrese'nin kuzey-batı köşesine kaynaşmış durumdadır. Birleşme noktasındaki inşai detaylar ve medresenin bu kanadındaki aksaklıklar nedeni ile yapı kalıntısı ve Gök Medrese arasında bir ilişki olabileceği düşünülmektedir (Numan, 1984: 249).

Restorasyon çalışmasının sonunda Gök Medrese'ye bölgeden toplanan tarihi eserler konularak burası müzeye dönüştürülmüştür ve Halis Cinlioğlu'nun çabalarıyla 1982 yılında Tokat Müzesi olarak ziyarete açılmıştır. Tokat Müzesinde bugün: Eski Tunç çağı, Hitit dönemi, Firikler, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı Dönemi'nden eserler teşhir edilmektedir. Özellikle Maşat Höyük eserleri burada sergilenmektedir (Özcan, 1995: 45).

Sonuç

1071 yılında kazanılan Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu'da Türk şehirleşme süreci başlamıştı. Türkiye Selçuklu Devleti siyasi teşekkülünü oluşturduktan sonra da pek çok Anadolu şehri yaşanan siyasi olaylar ve bunu izleyen iskan politikaları ve Türk İslam sentezi gereği şehirleşme ve sosyo-kültürel kalkınmasını hızla meydana getirmiştir. Bu şekilde Türkiye Selçuklu Devleti dönemi camilerin, türbelerin, kervansarayların, medreselerin, Bimarhanelerin Anadolu'da pek çok örneğini görmemize vesile olmuştur. Anadolu'nun tarihi ve merkezi önemli kentlerinden biri olan Tokat ili de Türkiye Selçuklu Dönemi için de bu önemli kurumları içinde barındıran önemli merkez olmuştur.

Kaynakça

- Aksarayi, Kerimüddin Mahmud (2000), *Müsamere'lAhbar*, çev. Mürsel Öztürk, TTKY, Ankara.
- Akyüz, Yahya (1985), *Türk Eğitim Tarihi*, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Aslanapa, Oktay (1991), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi, Başlangıcı ve Gelişmesi*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.
- Aslanapa, Oktay (1987), *Türk Halı Sanatının Bin Yılı*, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- Aşan, Muhammet Beşir (1992), *Elazığ, Tunceli ve Bingöl İllerinde Türk İskan İzleri (XI-XIII. Yüzyıllar)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Atçeken, Zeki (1998), *Konya'da Selçuklu Yapılarının Osmanlı Devrinde Bakımı ve Kullanılması*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Baltacı, Cahit (1976), *XV-XVI. Asırlar Osmanlı Medreseleri*, İrfan Matbaası, İstanbul.

- Barthold, Wilhelm (1975), *Orta Asya Türk Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Tahkik: K. Yaşar-A.İsmail Aka, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Barthold, W., KÖPRÜLÜ, Fuat (1977), *İslam Medeniyeti Tarihi*, IV. Baskı, Ankara.
- Başgelen, Nezih (1998), *Bir Zamanlar Tokat*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları Bir Zamanlar Kentler Dizisi: 22, İstanbul.
- Baykara, Tuncer (1990), *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, Ege Üniversitesi Yayınları, Ankara.
- Baykara, Tuncer (2002), "Türkiye Selçuklu Döneminde Toplum ve Ekonomi", *Türkler, C.VII*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s.223-257.
- Baykara, Tuncer (2004), *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Bayram, Mikâil (2003), *Türkiye Selçukluları Üzerine Araştırmalar*, Kömen Yayınları, Konya.
- Bayram, Mikail (1991a), "Selçuklar Zamanında Tokat ve Malatya Yöresinin Fikri ve Kültürel Yapısı ve Siyasi Boyutları" *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. LXXII*, İstanbul, s. 87-98.
- Bayram, Mikail (1994),"Selçuklular Zamanında Anadolu'da Bazı Yörelere Arasındaki Farklı Kültürel Yapılanma ve Siyasi Boyutları", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Konya, s.79-92.
- Bilget, N. Burhan (1989), *Gök Medrese*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Cahen, Claude (2000), *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Cansel, Erol (1988), "Vakıf kuruluşları İşleyişi ve Amacı", *Vakıflar Dergisi, XX*, Ankara. s. 321- 329.
- Cantay, Gönül (1992), *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darü'ş-şifaları*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Çağlayan, Esen Beyzat (1990), *Tokat Bölgesi Geleneksel Kıyafetleri*, Kültür Bakanlığı Halk Kültürünü Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara.
- Çal, Halit (1989), *Niksar'da Türk Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Çay, M. Abdulhaluk (1984), "Anadolu Selçuklularında Medreseler", Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, s.101-109.
- Çayırdağ, Mehmet (1993), "Niksar, Tokat, Gümenek ve Kayseri Palas'ta Üç Kitabe", *Bellekten, LVII/218*, TTK, Ankara. s. 82- 87.

- Çelebi, Evliya (1978), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt: V, Üçdal Neşriyat, İstanbul
- Demir, Mustafa (1997), "Anadolu'da İlk Şehirleşmesinde Vakıfların Rolü", I. Türk Tarihi ve Edebiyatı Kongresi Bildirileri, Celal Bayar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Manisa s.63-68.
- Demir, Mustafa (1998), "Anadolu'da Mezarlıkların İlk Türk Şehirleşmesindeki Rolü", *Geçmişten Günümüze Mezarlık Kültürü ve İnsan Hayatına Etkileri Sempozyumu*, Mezarlıklar Vakfı Yayınları İstanbul, s. 471-477.
- Demir, Mustafa (2003), "Anadolu'da Selçuklu Dönemi Şehirleşmesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 6, İstanbul, s.61-83.
- Demir, Mustafa (2009), Selçuklularda Eğitim Teşkilatı, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 179, İstanbul, s. 117- 130.
- Demir, Mustafa (2005), *Türkiye Selçukluları ve Beylikler Devrinde Sivas Şehri*, Sakarya Yayınevi, Sakarya.
- Doğru, Halime (1995), *XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Görüntüsü*, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Durant, Will (tz), *İslam Medeniyeti*, çev: Orhan Bahaeddin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Eflaki, Ahmed(1953), *Ariflerin Menkıbeleri*, I,çev: Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Eflaki, Ahmed (1953), *Ariflerin Menkıbeleri*, II, çev: Tahsin Yazıcı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Eraşar, Osman (2002), "Ortaçağ Anadolu Kentleri", *Türkler*, VII, Ankara, s.333-343.
- Gordlevskiy, Vilademir Aleksandroviç (1988), *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev: Azer Yarar, Onur Yayınları, Ankara.
- Gregory Abu'lFarac, (1999), *Abu'lFarac Tarihi*, I, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gregory Abu'lFarac, (1999), *Abu'lFarac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Heyd, W. (2000), *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev: E.Z. Karal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- İbn-i Batuta, (tz.) *Tuhfetü 'n Nûzzar fi Garaibi 7 Emsar ve 7 Acâibi 7 Esfar, Büyük Dünya Seyahatnamesi (1304-1369)*, Yeni Şafak, Kültür Armağanı, İstanbul.
- İbn Bibi (1996), *Evamirü'lAlaiyefi'l- Umuri'lAlaiye,I(Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- İbn Bibi (1996),*Evamirü'lAlaiyefi'l- Umuri'lAlaiye,II (Selçukname)*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (1999), "Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi I*, Feza Gazetecilik, İstanbul, s.223-254.
- Kafesoğlu, İbrahim (1996), *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Kapusuz, Ahmet (1994), Tarihi, Sosyal ve Kültürel Yönleriyle Tokat– İlçelerimiz ve Bölgelerimiz, Ayka Yayıncılık, Ankara.
- Karahan, Atalay (1976),*Tarihi Eserleriyle Niksar*, Kültür Bakanlığı Yay. Ankara.
- Kayaoğlu, İsmet (1994), *İslam Kurumları Tarihi*, Selçuk Üniversitesi Yayınları, Konya.
- Kazıcı, Ziya (2006), *İslam Medeniyeti Ve Müesseseleri Tarihi*, Marmara İlahiyat Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kazıcı, Ziya (1985), *İslami ve Sosyal Açından Vakıflar*, Marifet Yayınları, İstanbul.
- Kırzioğlu, Neriman Görgünay (1992), " Anadolu'da Geleneksel Kadın Başlıkları" *IV Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri*, C.V, s.125- 140.
- Köprülü, M. Fuat (1984), *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, T.T.K. Yayınları, Ankara.
- Köprülü, M. Fuat (1959), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Köymen, M. Altay (1972), *Alp Arslan ve Zamanı*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara.
- Kuban, Doğan (2002), *Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Kuban, Doğan (1968), "Anadolu Türk Şehri, Tarihi Gelişmesi, Sosyal ve Fiziki Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler", *Vakıflar Dergisi*, VII, İstanbul, s. 53-73.
- Kucur, Sadi S. (1993), " Sivas Tokat ve Amasya'da Selçuklu ve Beylikler Devri Vakıfları" Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, (Doktora Tezi).
- Kuran, Abdullah (1969), *Anadolu Medreseleri*, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- Marco Polo (2003), *Seyahatname*, Haz: Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- Mez, Adam (2000), *Onuncu Yüzyılda İslam Medeniyeti, İslam'ın Rönesansı*, çev: Salih Şaban, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Mevlânâ Celaleddin Rumî (1999), *Mektuplar*, çev: Abdülbaki Gölpınarlı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul.
- Numan, İbrahim (1984), "*Tokat Gök Medrese ile Yanındaki Yapı Bakiyesi Arasındaki Mimari Münasebet*", Suat Kemal Yetkin'e Armağan, Ankara.
- Ocak, Ahmet Yaşar (1978), "Zaviyeler", *Vakıflar Dergisi*, Sayı: XII. s 247- 269.
- Özbek, Süleyman (2001), "Türkiye Selçuklularında Kültürel Hayat (Mevlana'nın Fihi Ma Fih ve Mesnevisi'ne Göre)", Afyon Kocatepe Üniversitesi, *Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl: 2001, s.41-58.
- Özaydın, Abdülkerim (1990), *Selçuklu Tarihi, Sultan Muhammed Tapar Devri*, T.T.K. Basımevi, Ankara.
- Özcan, Birsen (1995), *Tokat Müzesi Rehberi*, İstanbul.
- Özcan, Koray (2006), "Anadolu- Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu- Türk Kent Model(ler)i", *Bilig*, Sayı: 38, Bakü, s. 161-184.
- Pakalın, M. Zeki (1993), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Parmaksızoğlu, İsmet (1981), "Şehir", *Türk Ansiklopedisi XXX*, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, s. 235- 239.
- Polat, M. Said (2004), *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- Reşideddin Fazlullah (1960), *Camiu't Tevarih*, Selçuklular Kısmı, Nşr. Ahmet Ateş, Ankara.
- Roux, Jean Paul (2010), *Türklerin Tarihi Pasifikten Akdenize 2000 Yıl*, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul.
- Saatçi, Mustafa (1990), "*Selçuklu İktisadının Temelleri*", Erciyes Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Kayseri.
- Sevim, Ali-Merçil, Erdoğan (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Simbat (1946), *Başkumandan SimbatVekayinamesi (951-1331)*, (Türkçe'ye Çeviren Hrnt. D Andreasyan), Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi Yayınlanmamış Teksir.

- Sümer, Faruk (2000), "İğdiş", *TDVİA, XII*, İstanbul, s.524-525.
- Sümer, Faruk (2006), *Eski Türklerde Şehircilik*, TTK, Ankara.
- Şahin, İlhan (1987), "Vakıf ve Şehirleşme", *Türk Dünyası Tarihi Dergisi*, S.I. İstanbul, s. 23-42.
- Şapolyo, Enver Behnan (1972), *Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Güven Matbaası, Ankara.
- Şeker, Mehmet (2001), *İbn-i Batuta'ya Göre Anadolu'nun Sosyal, Kültürel ve İktisadi Hayatı ile Ahilik*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Şeşen, Ramazan (1971), "İmâd Al-Dîn Al-Kâtib Al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi (journal of SeljukStudies) III.den ayrı basım*, Güven Matbaası, Ankara.
- Taneri, Aydın (1977), *Türkiye Selçukluları Kültür Hayatı*, Menakübü'l Arifim'in Değerlendirilmesi, Bilge Yayınları, Konya.
- Tanyeli, Uğur, (1987), Anadolu- Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11. 15. Yy), *İTÜ Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınları*, İstanbul.
- Terzioğlu, Arslan (1992), "Bimaristan", *TDVİA, VI*, İstanbul, s. 163-178.
- Togan, Zeki Velidi (1981), *Umumi Türk Tarihine Giriş, I. III. Baskı*, İstanbul.
- Turan, Osman (1948), "*Celeddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri*", Belleten, T.T.K., Ankara.
- Turan, Osman (1988), *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar Metin, Tercüme ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1961), *Osmanlı Tarihi I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ünver, Ahmet Süheyl (1940), *Selçuklu Tababeti (XI- XIV. Asırlar)*, TTK, Ankara.
- Ünver, Ahmet Süheyl (2002), "*13. Asırda Tokatta Selçuk Hastanesi*", *Tedavi Notları Dergisi*.